

Heeswijk 1600 4. 4.

Heeswijk 1600 4. 4.
Heeswijk 1600 4. 4.

ԱՐԱՐԿԻՐ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատրաստեց՝

Ս. Ա. ԲԱՆՏԻԿԵԱՆ

ՏՊ. «ԷԱՀԱԳՆ»
Հ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1934

Printed in Syria

ԱՐԱԲԿԻՐ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատրաստեց՝

Ս. Ա. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

ՏՊ. «ՎԱՀԱԳՆ»
Հ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1934

Printed in Syria

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ(*)

- 1.— E. RECLUS.— *Géographie Universelle, Tome IX.*
- 2.— KÉVORK ARSLAN.— *Etudes Historiques sur le peuple Arménien, Paris 1928.*
- 3.— J. LAURENT.— *l'Arménie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête Arabe jusque en 886.*
- 4.— VITAL CUINET.— *La Turquie d'Asie, géographie Administrative, Tome deuxième, 1891.*
- 5.— *The Missionary Herald, for the year 1853, Boston.*
- 6.— *The Missionary Herald, for the year 1854, Boston.*
- 7.— Dr. F. NANSEN.— *Armenia and Near East.*
- 8.— H. F. B. LYNCH.— *Armenia — Travels and studies, vol. II.*
- 9.— VISCOUNT BRYCE.— *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, London 1916.*
- 10.— Հ. Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ.— *Բնաշխարհիկ Բառարան, 1903:*
- 11.— Հ. ՄԻՅԱՅԻԼ ՉԱՄՉԵԱՆ.— *Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ.*

(*) Հոս պատճ կ'զգանք մեր խորին ճնորհակալութիւնը յայտնելու Պէյրուքի Գրաճական (Սէն Ժօզէֆ) Համալսարանի Մատենադարանին Տեսչութեան, մանաւանդ նոյն հաստատութեան հայագիտութեան փրօն. Հ.

- 12.— Յ. Կ. ՃԱՆԻԿԵԱՆ.— *Հնուժիւնք Ակնայ, Թիֆլիս 1895:*
- 13.— Մ. ՏԷՐՊԷՏԷՐԵԱՆ.— *Իսլամը եւ Հայերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Թիւ 3, 1933:*
- 14.— Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՉՏԵԱՆՅ.— *Թորոս Աղբար, Հայաստանի Ճամբորդ, Ա. մաս, Պոլիս 1879:*
- 15.— Մ. Ս. ԴԱԻԻԹ ՊԷԿ.— *Արաբկիրի Գաւառաբարարը:*
- 16.— ԼԻՆՉ Թարգմ. ԼԱՐԵՆՅ.— *Հայաստան:*
- 17.— ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ.— *Ա. տարի 1925*
- 18.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ս. ՄԱԹԿԵԱՆ.— *Մուշեղ և Կալենիկէ, 1875:*
- 19.— ԱՆՋՐԴԻ Եւ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒ Արարքները 1915-18, Պօսթոն:
- 20.— ՅՈՎՀ. Գ. ՊԱՊԷՍԵԱՆ.— *Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, 1933 Փարիզ:*
- 21.— ՕՍԿԱՐ ՍԱՅՐՕԹ Թարգմ. տ'ԱՐԳՈՍ.— *Փառանձեմ:*

Յովհաննէս Մըսրեանին, որուն ցուցմունքները մեծապէս օգնեցին ու դիւրացուցին մեր աշխատանքը:

Նաեւ շեմ շնորհակալութիւն կը յայտնենք ծանօթ բանասէր՝ Պ. Նիկոլ Աղբալեանին, որուն փաջալեական խօսքերուն շնորհիւ համարձակութիւն ունեցանք հանրութեան ներկայացնելու մեր սոյն համեմատ աշխատութիւնը: Ա. Բ.

Apr 1890 to 1891

Ք Ե Զ Ի

Քեզի՝ Մեծ Մայր, քեզի կը ձօնեմ իմ առաջին երկը, որպէսզի ապրիս հայրենակիցներուդ մէջ ինչպէս դուն զիս ապրեցուցիր: Տակաւին կը յիշեմ, զարհուրանքի օրերը իրենց ամբողջ դժոխային պատկերներով, կը յիշեմ Մեծ Մայր, Մալաթիոյ մօտ՝ Ֆրենիլերը՝ ցեղիդ սպանդանոցը... Հակառակ քու ուրսուն տարիներու բեռին զիս շարկեցիր Արաբկիրէն մինչեւ Մալաթիա, մինչեւ Ֆրենիլեր ամբողջ երեք ամիս քալելով, ուր Մանն ու Մարդը դէմ դիմաց, մեկտեղ գտան: Մանկուքեան օրերու յիշողութեան մէջ դէռ քարմ է այն օրը, կարծես երեկ եղած ըլլար, երբ ոնրագործ գազանները՝ մարդակերպ գաղթականներուն մէջ ինկած *արական* կը փնտռէին, երեխայ արականները, որովհետեւ տարեցները մեզմէ քիչ մ'անդին քաւայրի մը մէջ, զլիստուած կը քնանային իրենց յաւիտենական փունը շաքարէ մը ի վեր: Ես ալ արական էի հազիւ ճինգ տարեկան ու դասապարտուած մանուա՜ն... Բայց դո՛ւն, քաջակորով էննես, դո՛ւն զիս քղանցքիդ տակ առիր, չի շարժեցար հակառակ քիկունքիդ ստացած հարուածներուն ու զիս ազատեցիր այն սուխներէն որոնց վրայ կը ձօնէին անմեղ մանուկներ. կ'զգայի քեկուլայիր արտիդ ցաւէն՝ ի տես այդ տեսարաններուն եւ մարմնիդ ցաւէն որ կրեցի՛ր ինծի համար, փրկելու տառնեակ քոռներէդ գէթ մեկը, Մեծ Մայր: Այդ օրերէն սկսեալ քու երկաթեայ կազմդ խախտեցաւ եւ աւանան առաւօտ մըն ալ, Մալաթիոյ մէջ, տան մը գետնայարկ, խոնաւ մեկ անկիւնը երբ աչքես քացի ու սովորական կանչովս քեզի կանչեցի.—

— Էննէ՛, էննէ՛: Այդ կանչս անպատասխան մնաց: Ես չի տեսայ քու այնքա՛ն անուշ ժպիտդ: Դալկահար դէմ-

իս չի սաքցաւ քու համբոյրովդ — մեռած էիր արիւն փրս-
խելով:

Դուն գացի՛ր Մեծ Մայր, ու ետեւեղ սարիւր նախ Ծա-
ղիկ փոյս, ապա մայրս եւ զիս բողուցիր. չի՛ սարիւր այդ
անդրժիւրիմեան քերեւս աւելի անդորր աշխարհը—մնացի
որք ու սառապեցա՛յ խաչելութեամբբ բոլոր որք եղբայր-
ներուս:

Այսօր ահա, սարիներ ետք, որդիական պարսակա-
նութիւնս կը կատարեմ—կը կանգնեմ յուշարձանը այս
անշուք ձեր երեքին հողակոյսերուն վրայ որ կը մնան
Մալաթիոյ չե՛մ յիշեր ո՛ր անկիւնը...:

Ս. Ա. Բ.

ԱՐԱՐԿԻՐ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ I

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՆԴԻ ԳԱՂԱՔ

Արդի Արաբկիր քաղաքի մասին խօսելէ առաջ, հարկ է անդրադառնալ, իրմէ երեք քիլոմէթր գէպի հիւսիս — արեւմուտք գտնուող քաղաքին՝ զոր հայերը Անդի — Գաղաք, թուրքերը Էսկի Շեհիր իսկ չըջակայքի գիւղացիները Էսկի Արաբկեր (*) կը կոչեն:

Այս պատմական քաղաքին հիմնաւորումին և անուան յորջորջումին մասին ստորեւ կը ներկայացնենք թէ ժողովուրդին և թէ կարգ մը պատմագիրներու կարծիքները:

Ոմանք կ'ըսեն, ևւ ընդունուած ձևէն է, որ այդ անունը մնացած է այն ժամանակէն երբ արաբները Փոքր Ասիա արշաւած ատեննին, հոն, Արաբկիրի պարիսպ-

(*) Պէտք է շփոթել Էսկի Արաբկերը, Էսկեր Արաբկերին հետ որը գուց քրական գիւղ մըն է Արաբկիրի ենթակայ:

ներուն առջեւ բռնն կռիւ մը մղելէ ետք կը հրամայեն՝ Արաբ—կիր (Արաբ—մտիր)։

«Արեւմտեան սարահարթին վրայ կը գտնուի, Արաբկիր մեծ քաղաքը՝ «Արաբական նուաճում»— *Conquête Arabe* որ Մուհեմմէտի հայրենակիցներուն լեզունն է ամբողջ Անատոլուի մէջ այդպէս կ'անուանեն։ Այս քաղաքը գրաւած է, ձորի մը խորը որ կը գլխաւորի «հին քաղաք»ին կամ էսկի Շէհիրին հարաւային կողմը, երեք քիլոմէթր հեռուն եւ չրջապատուած է սեապառաժուտ զառ ի վերներով։» (*Géographie universelle* page 371)։

Ուրիշներու կարծիքով, պէտք է ըսել թէ երբ հայերը Անիէն գաղթելով դէպի արեւմուտք չուեր են, երկար պրպտումներէ ետք յարմար վայրի մը համար, հասեր են Ակն քաղաքի շրջանները ուր առատ ջուրի ալ գտնելով մէկ մասը այդտեղ հաստատուեր է վայրը յորջորջելով Ակն (*)։ Իսկ մնացած հատուածը աւելի հարաւ—արեւմուտք քաղելով հասեր է գետի մը եզերքը ուր իջեւանած է Առ Ափն Գես (**) անուանելով վայրը։

(*) «Քաղաքիս Ակն անուան ստուգաբանութիւնը հետաքրքրական է, եւ հետեւեալ կերպով կ'աւանդուի։ Անիի կործանումէն վերջ, բնակչաց հարուս եւ կարելու մէկ մասը նոր հայրենեաց մը ի խնդիր ելած, կուգայ կը հասնի Ակնայ ձորը, Անի ամրոցին նեղ կապանէն անցնելով, եւ պատահելով այս ձորին մէջ լեռնէն հոսող առաս ջրոյ մը, կը ցանկայ զսնել ակն, եւ երբ յաջողի, կը հիմնէ անդ քաղաքը, որ ջրոյն ական անուամբ կը կոչուի Ակն»։ (Բնագիտարհիկ Բառարան, էջ 80)։

(**) Կայ նաեւ ուրիշ կարծիք մը ժողովուր-

Այս անունը ժամանակի ընթացքին փոխուելով եւ զեր է Արաբկիր կամ Արաբկեր ինչպէս ոմանք տալաւին կը գրեն, մանաւանդ հայ թէ թուրք կ'արտասանեն վերջին ձեւով քան թէ առաջին:

Սակայն ըստ պատմութեան, երբ Սէնեքէրիմ կը գաղթէ իր հետ տանելով «զորդիս և զղլըօր որդիս իւր և զազգայինս, և զամ ազատագունդ զօրան, և զռամիկս, և զբեթէ զերրորդ մասն հին՝ իբր չորս հարիւր հազար ոգիս՝ հանդերձ արխիւք իւրեանց, եկն ի սեբաստիա և բնակեցաւ անդ յամի տիառն 1022»։ Շարունակելով պատմել ի մէջ այլոց կ'ըսէ. — «Շինեցին և ոմանք յիշխանաց նոր քանի մը քաղաքս, որս և զքաղաքն ակնայ առ եփրատու և զարաբկիր և զայլս»։ (Պատմութիւն Հայոց, Բ. հատոր էջ 903):

«Կը կարծուի թէ սոյն գաղթականաց մէջ գտնուած են Բենիկ, Մուշեղ և Աշոտ անուամբ իշխաններ, որք զիւղեր շինած հաստատուած են, որք իրենց անուամբ կոչուած են Բենիկայ կամ Բինկան, Մուշեղկայ կամ Մուշեղկան և Աշոտկայ (սոյն վերջինը կը վերաբերի Արաբկիրի որ թրքաբնակ է)» (Հնութիւնք Ակնայ, էջ 12): Այս կարգին պէտք է յիշել նաև Աշոտկայէն զէպի Արաբկիր, Ոսկի Գետակին ափին վրայ գտնուող թըրքաբնակ գիւղին՝ Թարխանիկ — Տիրանիկ անունը, որուն վերեւ, Փիլլպոս Առաքէլ ուխտատեղիին զէմը կը կանգնի կէս փլատակ բերդը:

«Վասպուրականի Սէնեքէրիմը, անկարող իր զբրացի միւսլիմաններուն դէմ դնելու, սարսափած մանաւանդ թուրքերու երեւումէն, կայսեր կ'առաջարկէր 1022ին, թողուլ իր թագաւորութիւնը Բիւզանդացոց (Յունաց), որոնք պիտի կարենային զայն պաշտպանել:

դին քով, այն է քե, Արաբկիրի դիրք, բնութիւնը նկատագրել ըլլալուն ըսեւ են՝ առ արբ կեր — Արաբկեր:

վտանգներուն դէմ: Ան Տրապիզոն շրջանը իր որդին Դաւիթը փարթամ նուէրներով, կարգադրելու համար իր երկրին փոխանցումը: Այս տիրապետութեան փոխարէն կայսրը հաւանեցաւ տալ իրեն, աւելի խաղաղ հողամաս մը՝ Սեբաստիոյ շրջանը որ կից է փոքր Հայաստանի սահմանին, նաեւ տալ իրեն պատրիկ մագիստրոս և Միջագետքի զուլթանները: Կայսեր պատուիրակները եկան տէր եղան Վասպուրականին (1022), և Սէնեքէրիմ գնաց հաստատուեցաւ Սեբաստիա իր զաւակներով՝ Դաւիթ, Ադամ, Ապուսահլ և Կոստանդին իր հետ տանելով նաեւ պալատականները և քառասուն հազար զաղթականներ ըստ ժամանակագիրներու: Այս նոր տիրապետութեանը մէջ Սեբաստիայէն զատ կային նաեւ Տիվրիկէ և Արաբկիր քաղաքները: (Etudes Historiques sur le peuple Arménien, page 322):

«Արաբկիր մշակուած դաշտի մը վրայ վաճառաշահ քաղաք մըն է, զոր Յունաց Վասիլ կայսրը Սեբաստիա քաղաքին հետ միասին տուաւ Սէնեքէրիմ թագաւորին, որուն իշխանները նորոգեցին ու մեծցուցին զայն»: (Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, էջ 33):

Ուրեմն, Սէնեքէրիմի զաղթէն առաջ, Արաբկիր քաղաքը գոյութիւն ունէր, վերոգրեալ երկու հատուածներէն զատ հետեւեալներն ալ նոյնը կը հաստատեն: Կ'ընդունինք սակայն որ քաղաքին բնակչութիւնը մեծապէս չափեցր է Սէնեքէրիմի զաղթին առթիւ: Եւ ոչ միայն քաղաքին մէջ բնակչութիւն հաստատուեան զաղթողները այլ և Աշոտկայէն դէպի հարաւարեւելք Ոսկի Գետակին փերուն վրայ տարածուելուն: Այդ մասերուն՝ Ոսկեգետակին և Անկոյի գետին հովիտներուն և լեռներու լանջքերուն՝ կառուցուած բերգերն ու ամրոցները Սէնեքէրիմի իշխաններուն գոր-

ծերն են:

«Պաւղիկեանք կը զօրանային, մինչ Բիւզանդիոն-
զանոնք մահուան կը դատապարտէր: Այս Պաւղիկեան-
ները արաբներէն օղնութիւն խնդրեցին Բիւզանդիո-
նին դէմ կռուելու և անոնց շնորհիւ հաստատուեցան
Արգէոս (Էրճաս) լեռան մօտերը երեք քաղաքներու
մէջ՝ Տիվրիկ (Տիփրիկիա), Արաբկիր և Կիւրին:

«Արաբները այս տեղական ուժերու շնորհիւ էր
որ 858ին մինչեւ Պոլսոյ գէմերը հասան»։ (Իսլամը և
Հայերը, էջ 107):

«Պաղիլ կայսրը, 871—873, երեք յաջորդական
պատերազմներով հռապատիկ արդիւնք ստացաւ նախ
խորտակեց Պաւղիկեաններու զօրութիւնը որոնց մեծը
սպաննեց, քաղաքները կործանեց և ժողովուրդին մեծ
մասը տարտղնեց: Յետոյ Ապարային տիրանալով գը-
րաւեց՝ Սեբաստիա — Տիվրիկի տանող ճամբան որ
Թօքմա Սուլի ձախէն հարկատու, Պալըզլու Սուլի ձո-
րին մէջ կը գտնուի. Տիվրիկը խորտակելով, գրաւեց
Սեբաստիայէն դէպի հիւսիսային եփրատ տանող ճամ-
բան որ Չալթա Չայի ձորէն կ'անցնի»։ Վերջապէս
կ'աւելցնէ. — «Ամբողջապէս կղզիացուց Մալաթիան
անոր առջեւ գոցելով բոլոր հաղորդակցութիւնները՝
արեւմուտքէն և հարաւէն գրաւելով Չափեթրան՝ Սուլ-
թան Սուլի հովիտին մէջ ու Սամիսատը եփրատի վրայ,
արեւելքէն հաստատուելով Մալաթիոյ դիմաց եփրատի
ձախ ափունքը, իսկ հիւսիսէն խորտակելով ամրոցնե-
րը Խրդի քաղաքներուն՝ Արկօւանի(*) և Արաբկիրի»։
(l'Arménie, entre Byzance et l'Islam etc. page 256-
257).

(*) Արկօւան. — Այժմեայ Արդաւուն գիւղաքաղաքն
է որուն բնակչութիւնը զգրկաւ քիւսերէ կը բաղկանայ:

Լօրան, իր լ'Արմէնի գրքին մէջ, ուրկէ առեր ենք վերոգրեալ տողերը, անոր նիւթերու ցանկին ներքեւ Արաբկիր անունը սապէս կը գրէ. — Arabrakenoi-Arauraca-Arabkir, իսկ գրքին մէջ գետեզուած քարտէսին վրայ Արաբկիրի տեղ Arauraca անունը գրուած է: Արդեօք այդ անուններու յեղափոխումէն յառաջ եկած է Արաբկիր անունը:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ անունն ու պատմութիւնը այդ «հին քաղաք»ին, ան դեռ կ'ապրի դարերու հետ իր խոր վիհերով որոնց գազաթէն երբ մարդ վաթ նայի գլխու պտոյտ կ'ուսենայ և անոնց ներքեւ կը տեսնէ, կանաչութիւն մը խիտ, պտղատու և անպտուղ ծառերու զոր կը ծածկէ տուններն ու գետը խելար որ առիւծի պէս մոնչելով, դարեր շարունակ կը վազէ իր եղերքին կ'անգնած հաստաբուն թմիլիներուն և սօսիներուն արմատները լզելով: Քաղաքին արեւելքը, գետափին, լեռնալանջին վրայ տակաւին այսօր իսկ կանգուն կը մնայ երեք յարկանի բերդը իր կլոր, հսկայ զանգուածով, աղեղարձակման և լուսամուտի բացուածքներով:

Յայտնի չէ թէ թուրքերը ո՛ր թուականներուն մուտք գործեր են այդ քաղաքէն ներս, ամենայն զէպս այդ շատ վերջերս ըլլալու է, որովհետեւ Արաբկիր ունէր իր իշխանները որոնք կը կառավարէին քաղաքն ու շրջակայքը: Նոյնիսկ ենիչերիները որոնք Անատոլիոսի շատ մը մասերուն մէջ աւեր, սարսափ կը ձգէին, չ'էին համարձակեր Արաբկիրի սահմաններէն անցնիլ: Բայց, դժբախտաբար, յետոյ իշխանները թուլցեր են ու ոչ միայն ենիչերիները այլ թուրք ժողովուրդն ալ

Արդաուունի մօտ Ղարահիւփ (սեւ բերդակ), մի քանի տուներէ բաղկացած գիւղակին վերեւ բլուր մը կայ որուն համար Կ'ըսուի քէ ժամանակին բերդ է եղեր: Ս. Բ.

քաղաք մտեր ու հայոց կողքին իրենց բնակութիւնները հաստատել են:

Ժողովուրդը կը խտանայ սահմանափակ հողամասի մը վրայ և ահա, երկու հակառակորդ մարմիններ՝ հայն ու թուրքը ամէն ժամ ու վայրկեան կը կռուին, ծեծը պակաս չ'ըլլար, երբեմն ալ շատ լուրջ հանգամանքներ ստանալով պարզ գէպք մը: Հայերը զըզուած այս անախորժ դրացիներէն կը քաշուին իրենց պաղերն ու պարտէզները զորս կը գտնուէին արգի Սրաբկիր քաղաքի հողերուն վրայ: Այս տեղափոխուած թիւնը սակայն մէկէն տեղի չ'ունենար այլ հետզհետէ մինչև որ հայերը բոլորովին կը լքեն իրենց տունները, եկեղեցին (անյայտ տեղն իսկ), ու գերեզմանատունը ուր մինչև այս օրերուն կը տեսնուին դեռ երկու շիրիմներ որոնք գետնին հաւասար եղած են և որ կը թաղուին, կը կորսուին իրենց տէրերուն ճամբով:

Չենք գիտեր թէ հայերը ճիշտ ո՛ր թուին բոլորովին լքեր են Անդի Քաղաքը, ենթադրական թուականները 125—150 տարիներու միջեւ կը տարուբերին:

Հայերու տեղափոխումով, հայոց երբեմնի պատմական Անդի Քաղաքը կը մնայ թուրքերուն որոնք անծանօթ և անընդունակ մանուսայագործութեան և այլ ճարտարարուեստներու մեծ մասը կը շարունակէ զբաղիլ պարտիզպանութեամբ իսկ ուրիշ մաս մըն ալ կըզբաղի նպարավաճառութեամբ Նոր Քաղաքին մէջ:

Անդի Քաղաքին պարտէզներէն Նոր Քաղաք կուգան պտուղներ որոնցմէ նշանաւոր են՝ ընկոյզը, կեռասը, բալն ու թութը որմէ կը պատրաստեն Անդի Քաղաքի համբաւաւոր թութէ պատեխը:

Բ. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ

Արդի Արաբկիր քաղաքը որ իր անունը անկասկած ստացեր է, Անդի Քաղաքէն կը գտնուի, Անդի Տաւրոսի ստորոտը, գեղեցիկ ու բարձր գիրքով, եփրատի արեւմտեան կողմը, քսան և հինգ քիլոմէթր հեռու անոր հակառակներէն մէկուն վրայ:

Արաբկիր կը տարածուի մահիկաձեւ ճորահովտի մը կորուրծեամբ, կեդրոնը աւելի լայնալով իսկ արեւելեան մասը դարձեալ նեղնալով մինչեւ Պէրէնկէն: Քաղաքը կը բաժնուի երկու գլխաւոր մասերու որոնց մէջտեղէն գետ մը ճեղքելով կ'անցնի: Այս գետը տարուան երեք եղանակներուն գրեթէ անանցանելի, առատ ջուր ունի, միայն ամառն է որ կը նուազի ցամաքելու աստիճան: Իսկ գարնան շատ հեղ կը յորդի, սեղ յառաջ կը բերէ: Արաբկիրցիին սէլի տարին շատ լաւ չի նկատեր: Սէլը կ'աւլէ ամէն ինչ — տուներ կը քանդէ, պարտէզներ կ'աւրէ, ծառեր արմատախիլ կ'ընէ, հօտեր կը քչէ ու շատ անգամ ալ մարդկային զոհեր կը խլէ, կը տանի Խօզլուղ և անկէ ալ եփրատ:

Անդի Քաղաքի հայերը տեղափոխուելով, նախ կը համախմբուին Ս. Աստուածածին տաճարին շուրջ որ այն օրերուն վանք է եղեր:

Երբ գաղթողներուն թիւը կ'ստուարանայ, գետին երկու ամբերուն վրայ, պարտէզներուն կից, տուները ամփիթատոնի նստարաններուն նման կը բարձրանան:

Այս տեղափոխումէն անմասն չ'են մնար նաեւ թուրքերը, հեղհեղտէ անոնք ալ իրենց բնակարանները կը չինեն Արաբկիրի շուրջ որովհետեւ կեդրոն վայրերը հայերէ գրաւուած էին:

Երբ քաղաքը կ'ընդարձակուի հայերը կ'սկսին շինել եկեղեցիներ, դպրոցներ, գետին վրայ կամուրջներ, ջրաղացքներ ու բաղնիք:

Արդէն քաղաքին կեդրոնը, բարձրամանդակի մը վրայ, հայերը տեղափոխուելէն առաջ, ինչպէս ըսինք, զոյութիւն ունէր վանք մը — Մայր Եկեղեցին, Ս. Աստուածածնայ նուիրուած որը հոյակապ է, ընդարձակ և քար ու կիր: Եկեղեցիին կից են աղայոց և աղջկանց վարժարանները որոնց մէջտեղ կը կանգնի, առաջնորդարանի գեղեցիկ շէնքը, գերեզմանոցին յանդիման, ձենողկուղակի դալար, ոլորուն ոստերով զարդարուած:

Միւս եկեղեցիները կը գտնուին՝ Ս. Յակոբ Քէշիշէրի Թաղը, Ս. Գէորգ համանուն Թաղը, Ս. Լուսաւորիչ Շահրոզի կամ Սրա Կեավուրի Թաղը:

Քաղաքին հայ լուսաւորչականները ունին 10 վարժարան, մէկն ուսումնարան է Ս. Թարգմանչաց անուամբ, որոյ ներքեւի յարկն ալ օրիորդաց(*) վարժարանն է Զարուհեան անուամբ, միւսները միջին կարգի վարժարաններ են, որոնց մէջ սակաւաթիւ աղջիկներ ալ կան: Պատճառը այսքան վարժարան ունենալուն՝ Թաղերուն մէկ մէկէ հեռու լինելն է, բայց ընդհանուրն ալ մէկ ուսումնական խորհրդոյ հսկողութեան տակ են: Մայր վարժարան ըսուածը ծաղկոց մ'է ուր 200 աշակերտք ձրի կ'ուսանին Սաղաթիւեան Կարապետ աղային ի կենդանութեան կտակած 50,000 զրուշի տոկոսով» (Թորոս Աղբար, էջ 277) Այս դպրոցներու

(*) Յետագային Մայր վարժարանի եւ Առաջնորդարանի շէնքերուն միջեւ կառուցուած և երեք յարկանի մեծ եւ ընդարձակ սրահներով շէնքը — աղջկանց վարժարանը: Ս. Բ.

Թուոյն պէտք է աւելցնել նաեւ հայ կաթողիկոսներու վարժարանը իրենց Ս. Փրկիչ եկեղեցիով և հայ բողոքականներուն(*) երկու վարժարանները:

Արաբկիր քաղաքը բաժնուած է, տասէ աւելի թաղերու որոնց գրեթէ բոլորն ալ իրենց անունները ստացեր են այդ թաղերու հարուստներէն կամ միեւնոյն արհեստը ի գործ դնող և համախուժութեամբ արհեստաւորներէն—Տէրպէտէր, Տէմիրճիլեր, Ղազանճիլեր եւլն:

Քաղաքին երկու շուկաները, վերի և վարի, մեծ և պղտիկ, անջատուած են թէ իրարմէ և թէ ալ թաղերէն: Վարի շուկան կը գտնուի Մայր Ժամուն հաւաքարային ստորոտը, գետին երկու կողմը, քարէ կամարակապ, լայն և հաստատուն կամուրջով մը միացուած: Այս շուկային խանութներուն մեծամասնութիւնը, Ալմասիկան բաղնիքն ու խանը եկեղեցիին կը պատկանին: (Արաբկիրցիք, իրենց սովորութեամբ ամէն տարի Չատկին խուռներամ բազմութիւնով կը լեցուին այս խանին տանիքն ու խեյրէք թութեւրուն տակ, հաւկիթ կը «զէրնեն»: 1894ի Չատկուայ

(*) Բողոքականութիւնը Արաբկիրի մեջ մուտք գործեր է 1853 թուին: Այդ օրերուն Ամերիկացի միսիոնար՝ Մր. Տիւնմօր, Տիգրանակերտէն Պօլիս, նամբուն վրայ կը հանդիպի Արաբկիր, ուր առաջին օրէն իսկ «մեծ ընդունելութիւն» կը գտնէ: Մր. Տիւնմօր շաբաթ մը կը մնայ Արաբկիր, օրը երկու անգամ կը փարոզէ «անհաւատ»ներուն՝ Քրիստոսի կրօնքը: Եւ ո՛չ միայն հայերը այլ եւ «թուրքերը անգամ կը համոզուին քրիստոնէական նշանակութիւններուն»: Մր. Տիւնմօրի եւ յետոյ Մր. Նաքիմիկի այս ճանաչումը գրուած նամակներուն Ամերիկեան Պօրս ընկերութիւնը Արաբկիր կը ղրկէ որպէս մնայուն փարոզիչ:

Ուրբաթ օրը, երբ հազարաւորներ խանին տանիքը լեցուած հաւկիթ կը կռոււնացնեն, խանը անոնց ծանուութեան տակ կը կռի, կը փլի: Այդ Զատիկը, սուգի Զատիկ մը կ'ըլլայ ամբողջ Արաբկիրցիներուն որոնք կուլան լացը քառասուն երիտասարդներուն զորս յաջորդ օր՝ Շաբաթ, ողբաձայն աղաղակներու մէջ, քառասուններուն մարմինները փլատակներու տակէն հանելով, մէկ չիրմի ներքեւ կը հաւաքեն):

Այս չուկային մօտ, եկեղեցւոյ արեւմտեան ստորոտը կը գտնուի, Եղնիկ Վարդապետի(*) օրով շինուած ժամուն ջրաղացքը համանուն կամուրջին կից: Եթէ քիչ մը գեան ի վեր քալենք «Պէնտ»ին վրայէն որուն ներքեւէն կ'անցնի ջրաղացքին ջուրը, կը հասնինք

(*) Արաբկիր, անկասկած ունեցեք է շատ մը առաջնորդ հայր սուրբեր: Մենք դժբախտաբար ոեւէ վիճակագրութիւն չ'ունինք: Դիմեցինք Պոլիս Պատրիարքա-

Տէր Էւ Տիկին Ուիլիեմ Էլիզապէթ Քլարկներ: (*The Missionary Herald*, 1853).

Մը. Քլարկ շատ մը դժուարութիւններ կ'ունենայ թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ՛ ալ այդ ժամանակուայ առաջնորդ վարդապետին հետ: Վերջապէս կը յաջողի՝ տեղացի մի քանի օժանդակներ գտնել: Մին՝ «հայոց ամենամեծ դրարոցին ուսուցիչապետը» Մարկոս, միւսը Սեփան անունով մեծահարուստ մը եւ մեկալը Գեորգ անունով Շէփկցի(1) մը որ կ'անուանուի, իրենց կողմէ անուշտ «հեքաճոսներու առաքեալ»: (*The Missionary Herald*, 1854).

(1) Շէփիկ անունը տրուած չէ, այլ «մօս գիւղերէն Գեորգ» բնուած է, սակայն գիւղին նկարագրութենէն այնպէս կը հետեցնենք որ գիւղը Շէփիկն է: Ս. Բ.

Պաղտոյին կամուրջը շինուած Տէրպէտէրեանին կողմէ։ Աւելի վերերը կան նաեւ Տապաս աղբիւրի և Ուլուֆուղարի տախտակէ կամուրջները ու Բախտիկիւերի քարէ կամուրջը։ Կայ նաեւ Քէշիշլերի գետակին վրայ «Էլէքճի Քէտրփիւսի»ն։

Վերի շուկան, վարի շուկայէն քառորդ ժամ հեռաւորութիւն ունի։ Հոն են քաղաքին վաճառականները, արհեստաւորներն ու կառավարական շէնքը, նաւակատունն ու հեռագրատունը։

Շուկային վերեւ կը կանգնին կառավարութեան շէնքերը, կեդրոնն է քաղաքին հինգ մզկիթներէն ամենէն մեծն ու փառաւորը որուն ներքեւ կը գտնուի «Պուղտա մէյտանի»ն, ցորենի հրապարակը, չրջապատուած խանութներէ և խանէ։ Մզկիթին հարաւային կողմը կը մնայ Ալմալու խանը կառուցուած 1910ի ա-

րան 1933 Փետր. 22 թուակիւր նամակով, ու անպատասխան մնացինք։

Ժողովուրդին օրօքներուն վրայ սակաւին կ'ապրին երեք վարդապետներ՝ Եգնիկ, Մուսեղ (Սերոբեան) եւ Մերուժան։ Առաջինը եղեր է շինարար։ Հաստատ է դասարան առաջնորդարանին մէջ, 1880ի ասեմները։ Ասոր համար կառավարութիւնը զինք կ'ախորհէ Տիգրանակերտ, անկէ ալ շղթայակապ Արաբկիրի վրայով կը տարուի Պոլիս։ Այս առթիւ ժողովուրդը երգ է հիւսեր (սե'ս ժողովրդային երգարան՝ ԵՋՆԻԿ)։

Երկրորդը՝ Մուսեղ վարդապետ մագնիսացուցեր է ժողովուրդը իր քաղաքներով։ Կրթական գործին մեծ զարկ է տուեր։

Մերուժան վարդապետ վերանորոգեր է Մայր Ժամբ։

Ահա մեկ երկու հաս ու կտոր խօսքեր այն վարդապետներուն մասին որոնք տարիներ ամբողջ աշխատեցին ժողովուրդին համար, ժողովուրդին հետ։

տենները եկեղեցւոյ կողմէ: Այս խանը ոչ թէ գրաստ-
ներու և ճամբորդներու համար է այլ վաճառականնե-
րուն, մանաւանդ ներածող և արտածողներուն: Շու-
կային վերը կառավարական չէնքին հարաւը կայ նաև
«Օտուն մէյտան», փայտի հրապարակը զարձեալ
խանութներով չրջապատուած և սպանդանոցը՝ «Ղա-
նարային տէփէն»: Այս շուկային մէջ եկեղեցին, խա-
նէն զատ ունի աւելի քան երեսուն խանութներ:

Մեղի կը պակսին հին վիճակազրութիւններ, մի-
այն սա մասամբ յայտնի է որ տակաւին եօթանասու-
նական թուականներուն.—

«Ասկէ դեռ 30—35 տարիներ առաջ, Արաբկիրը
պարզ միսուրուքիւն մ'էր, ոչ որովհետեւ տեղւոյն
ժողովուրդը քիչ էր թուով, այլ անոր համար որ կա-
ռավարութիւնը կարող չ'էր հիմք դնել այնտեղ ուր
կ'ըլլէին տեղացի իշխաններ...» (Արաբկ. Գաւառա-
բառարը, էջ 3):

Իննուսուական թուականներուն, երբ արդէն Ա-
րաբկիր գոյմադամութիւն էր, քաղաքին և գաւառին
բնակչաց ընդհանուր թիւն էր 69,507 բաժնուած հե-
տեւեալ կերպով.—

Միւսլիման 27,622

Քրիւրա 4,318

Հայ Լուսաւորչական 10,532

Հայ կաթողիկ 200

Հայ բողոքական 235

Ղ.դըլ պաշ 26,600

գումար 69,507

Քաղաքին բնակչութեանց թիւն էր 20,000․

Միւսլիման	11,000
Հայ լուսաւորչական	8,565
Հայ կաթողիկ	200
Հայ բողոքական	235
զումար	20,000

(La Turquie d'Asie, Géographie Administrative

Նոյն ժամանակներու ուրիշ վիճակագրութիւն մը սակայն հայոց թիւը քաղաքին մէջ տարբեր կուտայ․

Մահմետական	10,000
Հայ լուսաւորչական	9,365
Հայ կաթողիկ	300
Հայ բողոքական	335
զումար	20,000

(Բնաշխարհիկ Բառարան)

Աւելցուցէք նաեւ հայաբնակ գիւղերու հայ բնակչութիւնը՝ 4255 (Բնաշխարհիկ Բառարան) կ'ունենաք 14,255 փոխան 10,967 անձի։

Արաբիկը գայմազամ նստելէն ետք, թուրքերը կ'սկսին գոռոզութեամբ նայիլ հայոց վրայ, կ'արհամարհեն, կը կատողին ու երբ 1895—96ի նախօրեակին կառավարութեան առջեւ, հրապարակաւ կը կարդացուի ի ներկայութեան բոլոր միւսլիմաններուն թէ․—
«All who are children of Muhammed must now do their duty and kill all Armenians. Sack their houses and burn them to the ground. NOT ONE Armenian is to be spared. Such is the command of the Sultan. Those who do not obey will be regarded as Armenians and killed also. Therefore every Musulman must show his loyalty to the Govern-

ment by first killing the Christians who have lived on terms of friendship with him». (Armenia and Near East, page 288) «Բոլոր անոնք որոնք Մուհամմէտին զաւակներն են, պէտք է հիմա պարտականութիւններն կատարեն հայերը սպաննելով: Կողոպտեցէք տուները և զանոնք վառեցէք, մոխրացուցէք: Ո՞՞ Մէկ հայու պէտք է խնայուի: Այսպէս կը հրամայէ Սուլթանը: Անոնք որոնք չեն հնազանդիր որպէս հայեր պիտի նկատուին ու սպաննուին: Ուստի իւրաքանչիւր միւսսլիման պէտք է ցուցնէ իր հաւատարմութիւնը կառավարութեան հանդէպ նախ մեռցնելով այն քրիստոնեաները որոնք իր հետ որպէս բարեկամ ապրած են»:

Թուրք զաւանր աւելին կ'ընէ: Նախ քան, կառավարութեան մէջ կարեւոր ժողովի մը գումարումի պատրուակով քաղաքին մեծահարուստներն և ազդեցիկ անձնաւորութիւնները կանչուելով կը բանտարկուին, յետոյ բռնի ուժով զէնքերը հաւաքուելէն ետք զիւղերէն կը բերուին կողոպտիչ քիւրտերը և ահա քաղաքն ամբողջ դժոխքի կը վերածուի — տուներու սիւները կը ճարճատին, կրակ, հրդեհ ամէն տեղ, ամէն կողմ: Ժողովուրդը խուժապահար պարտէզները կը լեցուի, վախ ու սարսափ, անօթութիւն ու զրկանք քառասուն օր, քառասուն գիշեր:

Արաբկիցիին երակներուն մէջ սակայն բոլորովին ցամքած չ'էր Անիի, Վասպուրականի իշխաններուն աւրիւնը: Մի քանի թաղերու երիտասարդները բահով, բրիչով ուրիշներ զէնքերով կը յարձակին թալանող, սպաննող կատաղած խուժանին վրայ: Անհաւասար կռիւ կը մղեն օրերով: Թուրքը նախ չատ թեթեւ կ'առնէ հայոց յարձակողականը և արհամարհանքով կը քալէ անոնց դիրքերուն վրայ: Մէկ, երկու ապարդիւն փորձերէ ետք միայն կ'զգայ որ իր զէմ ունի կռուող ժու-

ղովուրդ մը որ գիտէ կռուելով մեռնիլ: Կառավարութիւնը կը հաւաքէ պաշտպօզութիւնները — իր բոլոր ուժը: Իդո՛ւր կը ջանայ ապստամբներուն դիրքերուն մօտենալ: Տասը, տասնևհինգ օրերու շարունակական փորձերուն՝ ապստամբները լռեցնելու, կառավարութիւնը յուսալքուած էր ու վերջապէս մոլանեալներ կը հանէ որոնք պատուոյ վրայ երդումներով կառավարութեան բերնով կը խօսին թէ ջարդը այլեւս վերջ գտած է և ամէն ոք ինչպէս առաջ կրնար գործի ելլալ: Հայերը խաբուած էին: Անմիջապէս որ իրենց դիրքերէն կը քաշուին, կառավարութիւնը ձերբակալութեան կ'սկսի, մաս մը կ'սպաննեն և 105 հոգի ալ Նոյեմբեր 17ին, կ'աքսորեն Խարբերդ ուր երկար դատավարութենէ ետք մաս մը Դեկտ. 9ին ազատ կ'արձակուին, ուրիշներ մինչեւ 1899 կը բանտարկուին և 11 անձ ալ մահուան կը դատապարտուին: (Այս տեղեկութիւնները առեր ենք Պրն. Գ. Գ. Եկաւեանի, 15 Մարտ 1933 նամակէն: Ինքն ալ մինչեւ 1899 բանտարկուողներէն մին եղած է):

Թալանին (*), Արաբկիրցիին կուտայ 2800 զոհ: (Armenia, Travels and Studies, page 412) Ուրիշներ այս թիւը կ'իջեցնեն 800ի, 600ի: Ինչ որ ալ ըլլայ զոհերու թիւը, քաղաքը աւերակ դարձեր էր 1896ին: Չկային այլեւս պալատները մեծահարուստներուն: Տէրպետէրենց ապարանքէն ծուխ չ'էր բարձրանար, նահապետական ընտանիքը մէկ սեղանի շուրջ չ'էր հաւաքուեր, հարսներն ու աղջիկները ոսկիները թիով՝ պարկեր չ'էին լեցնելու և ո՛չ ալ սինիին շուրջը բոլորուած ոսկին

(*) Մեր քով կայ քալանը պատկերացնող 250 տուներէ բաղկացած ոսանաւոր մը, ուրիշ առիթով զայն հանրութեան սեփականութիւնը կը դարցնենք:

մէծիտէն, մէծիտը քառորդներէն կը ղատէին, այդ ամէնը բոցերու ու թուրքին կուլ էին գացեր: Եկեղեցիները՝ Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ և Ս. Լուսաւորիչ մոխրացեր էին ու Մայր Ժամը մերկացուած իր փարթամ զարդերէն անպատասպար ժողովուրդ լեցուած էր:

Թուրքը, այն ինչ որ նիւթին էր առաւ տարաւ, բայց ան չի կրցաւ կորզել հայուն ողին, կամօքը, ձեռներէցութիւնը: Թալանէն տարի մը վերջ, հրդեհուած քաղաքը, մոխիրներու տակէն յարութիւն կ'առնէր, չէնքերը նորէն կը բարձրանային, գործերը իրենց ուղիին մէջ ինկած էին ու Մայր Տաճարին մէջ նորէն պսակ կար... օրօրոցին մէջ մանուկը կը ճչար — կեանքը վերսկսած էր:

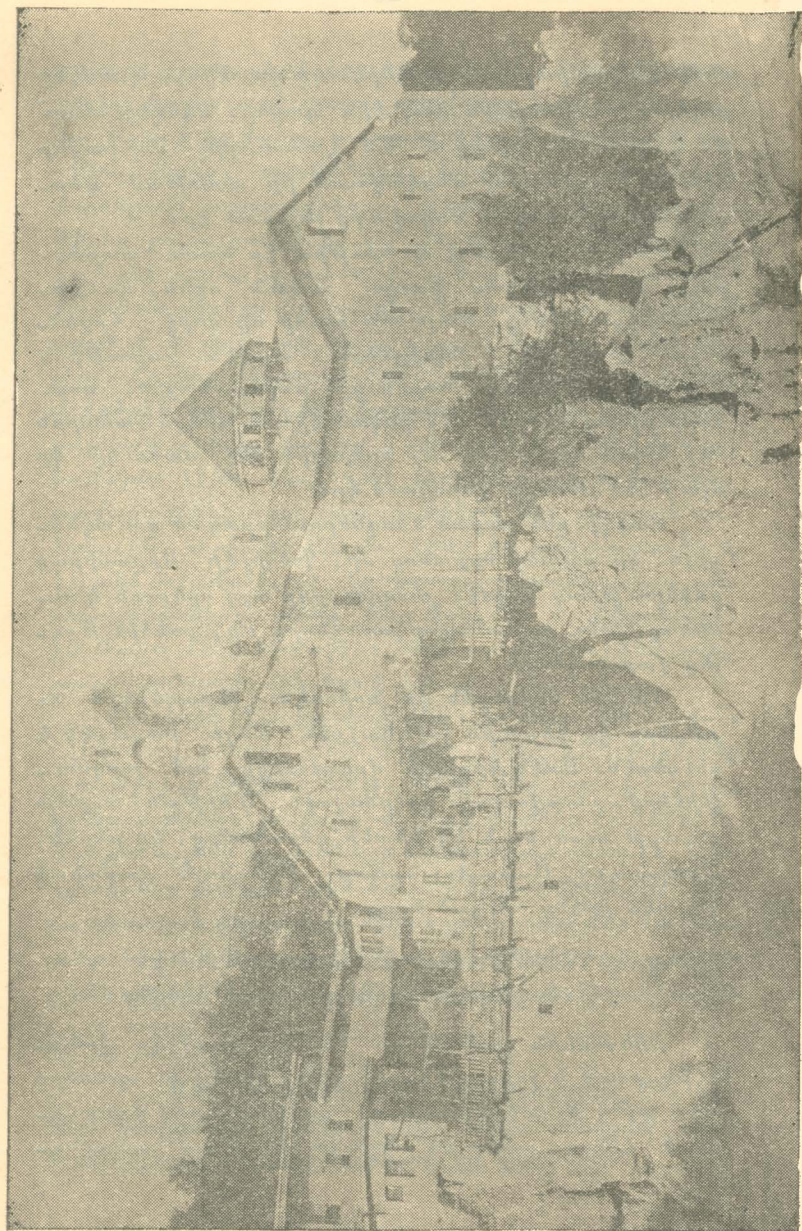
Ջարդի զոհ գացած ծնողներու որբացած զաւակներն՝ կը բացուի որբանոց մը, Գահիրէի մրբասիրաց ընկերութեան կողմէ: Ժողովուրդը այդ օրերուն կ'ուսնենայ նաեւ արժանաւոր առաջնորդ մը, յանձին Մուշեղ վարդապետի:

1902ին եկեղեցին կը նորոգեն: Ատաղձներն ու քարերը կը բերուին չրջակայքէն՝ Անդի Բաղաքէն և գիւղերէն: Ամէն կիրակի ժողովուրդը հոծ բազմութիւնով, «տավուլով, զուրնայով», կ'երթան, ուրախ զուարթ ուսերնուն կը նետեն դերանները, կը բերեն, անտրտունջ, Աստուծոյ համար: Միեւնոյն ժամանակ կ'երգեն իրենց հիւսած երգը.—

«Փեհնիրէներն են քառասուն հասիկ

«Հոլ, փա՛ս կրողները հազար հասիկ»:

Եկեղեցիին կամարները 1902էն առաջ կը կանգունէին քսան և չորս սիւններու վրայ որոնք և պատերը տաճարին՝ իւզաներկուած ու պատկերներով զարդարուած էին — տոնուած անշուշտ Ս. Գրոց պատմու-

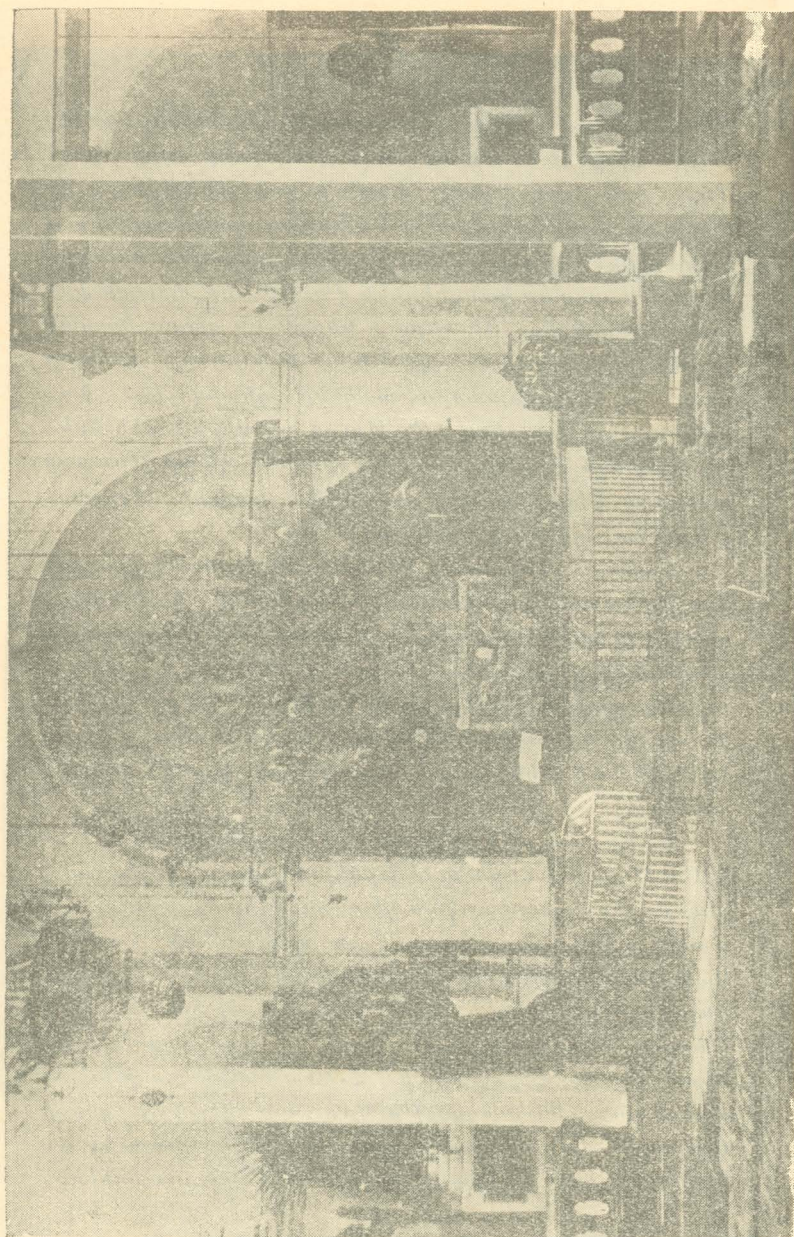

Թեհէն: Կ'ըսեն թէ այդ պատկերները ժողովուրդը կը գայթակղեցնէին անոնց ուշադրութիւնը գրաւելով: Մերուժան վարդապետի օրով իւզաներկ պատերը կը ծեփուին, տանիքին վրայ տասնեւերկու պատուհաններով կաթողիկէն կը բարձրացուի, սիւնները վար կ'սանուին և անոնց տեղ կը կանգնեցնեն վեց սիւններ փոխան քուսան և չորսերու: Սիւններուն ներքեւէն դուրս կուգան խաչեր, եկեղեցական սպասներ, ոսկորներ, դանկեր որոնք զարձեղ սիւններու տակ կը զետեղուին: Խուրանները որոնք հինգ էին թուով կը վերածուին երեքի մէջտեղն է աւագ խորանը որուն ճակատը թեւաւայ կանգնած է մարմարեայ աղաւնին, կտուցը մկրտութեան աւաղանին զարձուցած:

Տաճարը ունի երեք վերնատուն կանանց համար: Այս վերնատուններէն էն վերինը աղջիկներուն յատկացուած է և ուրիշ կ'անցնին հիւսիսային ու հարաւային պատերուն վրայ չինուած պապագամները:

Եկեղեցիին մուտքերը երեք են, երկուքը արեւմուտք կը նային իսկ մէկն ալ հիւսիս: (Մայր ժամը 1871 թուականին երեք աւաղաններու կողմէ կողոպտուած է):

Մենք չառ բան չենք գիտեր գմբախտաբար 1902—1908 թուականներուն արարկիրացիներուն կրթական, ընկերային, քաղաքական կեանքին վերաբերեալ, այդ մասին ազդեւորները կը պակսին գէթ մեզի համար: Սակայն աս որոշ է որ, Օսմանեան Մահմանապրութեան ինչպէս ուրիշ տեղեր, Արաբիի մէջ ալ հայ և թուրք կ'եղբարայրանան: Հայ քաղաքական կուսակցութիւններ՝ Ս. Գ. Հնչակեան և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, մանաւանդ Դաշնակցութիւնը, նոր թափով դործի կ'սկսին — ազատ բեմ, ազատ խօսք, կը բացուին աւուսներ, ամէն կիրակի տեղի կ'ունենան լսարաններ,

կը տրուին ներկայացումներ, կը սարքուին հանգեսներ: Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ Պալքանեան պատերազմը, երբ Արարիկի բերկնական մասնաւորը կը մթագնի: Օսմանեան բանակին Արարիկը կուտայ իր զաւակներուն է՛ն թարմերը որոնցմէ բախտաւորները վերադառնան հայրենի տուն, ուրիշներ մնացին կռուի դաշտին վրայ կամ ճամբաներու եզերքները:

Պատանեան պատերազմի սարսուռը չ'անցած, վերայ կը հասնի 1914ը: Նոյն տարուայ վերջերուն զօրակոչը սկսած էր: Բաղաքին երիտասարդութիւնը հարկւրներով կը տանէին: Գացողներէն լուր չի կար: Հատուկորդ տեղեկութիւն կ'առնուէր միայն «բանակ» էն փախչողներէն որոնք մերկանդամ, անօթի ու ծաւաւ, գիշերները ճամբորդելով հազիւ շունչներին քաղաք կ'առնէին ուր մի քանի շաբաթ ծածուկ մնալէ, վրայ գլուխ շտկելէ ետք դարձեալ կը յանձնուէին կամ մատնիչներու ցուցմունքով կը ձերբակալուէին ու կը զրկուէին: Այս միջոցն ալ վերցուեցաւ, երբ վրայ հասաւ մեր երկրի խստաշունչ ձմեռը որ մեծ արգելք կը հանգիստնար փախչողներուն: Երբ փորձէին տուն գալ, կէս ճամբան չի կտրած էր սառէին, իսկ երբ «բանակ»ը մնային ստոյգ մահն էր որ կ'սպառնար — անօթի, մերկ: Այսպէս թէ այնպէս տեսակ մը լուռ ջարդ էր որ կը գործադրուէր բնութեան ու բռնութեան կողմէ:

Մայրերը «ախ»ելով ու երիտասարդ հարսները արցունքով անցուցին ձմեռը, մինչեւ որ եկաւ գարունը: Ծամբաները բացուեցան բայց ոչ ոք երեւցաւ կանաչ սարերու կողքին, ո՛չ ոք գիշեր ատեն հայրենի տան ցած պատուհանին ապակին թխկրցուց. «Մայրիկ դուռը բաց» ըսելով: Ժողովուրդը լ՛ուր էր, ո՛ւր գացին նախորդ գարուններուն ծիծաղներն ու խնդուք-

ները բարձրաձայն: Ժողովուրդը բնագոյրէն կարծես կ'զգար գալիքը ու կ'ապրէր անակնկալներու նախօրեակին որը չ'ուշացաւ՝ Մայիսի, վարդի ու ծաղկի ամսուն, կիրակի, պայծառ առաւօտ մը, մինչ ժողովուրդը խուռներամ բազմութեամբ եկեղեցի լեցուած կ'ազօթէր — եկեղեցին պաշարուած էր: Տասն և հինգ տարեկան պատանիէն մինչեւ պատարադիչ քահանան, մերկ սուրներու հսկողութեամբ կը տարուին ու կը լեցուին կառավարութեան ու զօրանոցի բանտերը: Նոյն օրը, քաղաքին մէջ կը շարունակուի ձերբակալման գործը, որմէ վերջ ոստիկաններ անարգել կը մտնեն տուները զէնք հաւաքելու: Վա՛յ անոր որ զուռը գողէր երբ ոստիկանները թաղին մօտենային, մանաւանդ մերժէր զէնք տալ, ծեծի առկ կը մեռցընէին, հարս, ազնկայ չ'էին խնայեր, կաղնիի բիրեւրով, ծայրերը քուրջ փաթեմ ու միշտ ջուրին մէջ պահած, մարմինները կը կապոյտցնէին, ոսկորները կը փշթէին, մէկը կ'ելլէր ու միւսը կ'իջնէր կարծես չիկացած երկաթ կը դարբնէին:

Բանաէն ներս ալ պակաս չ'էր ծեծն ու խռտանգումը նոյն նպատակին համար: Ամէն օր պարագլուխները՝ Միքայէլ էֆ., Պրն. Ապահ, Պրն. Զարմայր և իրենց ընկերները կէս գիշերէն ետք կարգով պիտի կանչուէին, կրկին ու կրկին անգամ հարցաքննուէին որմէ վերջ արդէն «Ֆալախաճ» իրենց կ'ապասէր: Օր մըն ալ Պրն. Զարմայրի գանալի, անզգայ մարմինը, երկու ժանտարմաներ քաշկոտելով կը բերեն ընկերներուն կը յանձնեն. երբ դիտակցութեան կուգայ, բանտապահէն արտօնութիւն կը խնդրէ հայերէն(*) լեզուով ազօթելու: Այդ խնդրանքը կը չ'նորհուի որովհետեւ

(*) Բանսին մեջ հայերէն խօսիլը արգիլուած էր:

«Մահամերձի փափաք էր: Պրն. Զարմայր, իր աղօթքով ապստամբութեան կը հրաւիրէ ներկաները քանի ուշ չ'էր: Բայց Տէր Կորիւն քահանան, Առաջ. փոխանորդի հանգամանքով, կը հակառակի այդ անխոհեմ քայլին, առարկելով որ այդպիսի պարագայի մը բոլոր բնականութենքը, իրենց պզտիկներով բնաջինջ պիտի ըլլան:

Միւս կողմէն ստան գուրար, փախստական վիճակի մէջ ապրողներ, իրենց թաքստոցներուն մէջ, ապստամբութեան մասին կը խորհին, բայց տակաւին որոշ համոզումներ չի գոյացուցած, ստաւօտ մըն ալ բանտին գոները կը բացուին: Նախ գուրս կը բերեն երկու քահանաները՝ Տէր Վաղարշակ Եկուեհան և Տէր Կորիւն, իսկ Տէր Թոռնիկ բանտին մէջ թրքացիք էր. (թէպէտ թրքութիւնն ալ զինք չի փրկեր, կ'ըսեն թէ մինաւրէէն Եզն տալէն ետք վար կ'իջնայ ու մզկիթին գաւիթին մէջ անշունչ պետին կ'իյնայ): Յետոյ գուրս կը հանեն չղթաշակապ՝ բանտարկեալները: Ժողովուրդը կը մօտենայ, կ'ուզէ իր սիրելիին պաշարի տուրակը յանձնել, դրամ տալ, խիստօրէն կ'արգիլուի: Եւ քանակը, լսու կը քալէ, երկաթեայ չղթաներուն ու փականքներուն շխրտոցին ունկնդիր...:

Բաղաքէն գուրս, Ղալնաճային, քառասուն թթեաններուն տակ, մի քանի վայրկեան կանգ կ'առնէ չղթաշակապ լսանակը — վալնասուն... լա՛ց ու կոծ... վերջին տեսութիւն: Բանակը կը շարժի, կը քալեն, կը հեռանան, փոշին զանոնք կը ծածկէ:

Կէսօրէն ետք կը հասնին Եփրատ, Լէվէնկու Պօզազը ուր կը շարեն ձորին երկայնքին: Սուլիշի մը ազգանշանով դէմի ժայռերէն գուրս կուգան զինեալ քիւրտեր ու երկրորդ ազգանշանով հրացանազարկ կ'ընեն: Ո՛ր մայրերն էին մեծցուցեր այդ ֆիտան եւ իրաւասարդները և ի՛նչ երազներով... ո՛վ սուրբ ու

արդար պոռթկումը վրէժխնդրութեան, ինչո՞ւ լուցիր, ո՞ր օրերուն սպասեցիր...:

Եւ առանց չղթանկը քակելու, բանակ զիակը, քիւրտ ագուաներու կողոպուտէն ետք, կ'իջեցնեն յատակը Եփրատին, գետը կ'ուռի՛...:

Այսպէս, մի քանի կարաւաններով, Արաբկիրի արական սեռը չղթայակապ հայրենիք պաշտպանելու կը տանին, այո՛, կը տանին դէպի Եփրատ կամ Մալաթիոյ սպանդանոցը:

Բանաէն ետք, կարգը անպաշտպան իզականներուն ու մանուկներունն էր: Նախ կը սկսին Տէրպետէրէն և անոր թաղամասերէն, որովհետեւ կառավարութիւնը ամենէն շատ քաղաքին այս մասէն կը վախնար, 1895ին այս թաղն էր որ առաջին անգամ ապստամբութեան դրօշը պարզած էր: Երեք օրուայ պայմանաժամը լրանալէն վերջ, մի քանի ոստիկաններ, ամբողջ թաղին ժողովուրդը, ոչխարի հօտի պէս առջեւնին խառնած կը քչեն: Այս առաջին կարաւանը ճամբայ ելած էր կէսօրին, երեկոյեան դէմ կը հասնի Տիշտէրիկի դաշտը: Տակաւին այդ ընդարձակ տարածութեան կէսը չի հասած, մէկ, երկու ձիաւոր ոստիկաններ քառասմբակ կը հասնին ժողովուրդին: Կարաւանը կանգ կ'առնէ:

— Ժողովուրդ, փառիշահին հրամանով դուք ձեր տունները պիտի դառնաք, պայմանաւ որ իսլամին հաւատքը ընդունիք:

Կարաւանը կը վերադառնայ քաղաք: Հայ կիները զլուխնին ու գէմքերը կը ծածկեն ճերմակ սաւանով: Այս առթիւ 11 Յունիս 1915 թուակիր նամակ մը կը հաղորդէ.— «In Arabkir the Armenian population has been converted to Islam, after 2,000 males had been killed» (The Treat. of Armen. in the Ottom. Empire No. 2). «Արաբկիրի մէջ 2,000 արականներու

սպաննումէն ետք հայ բնակչութիւնը բռնի ուժով իսլամացուցած են»:

Թուրքը սակայն այս շատ պարզ ձեւակերպութեանէն չի դռնանար, այլ կը ձեռնարկէ արմատական իսլամացումի, իստն ամուսնութիւնով. «The Armenian population has been converted to Islam, it was a means of escaping from the forced migration. Orthodox Turks are given the wives of absent husbands or their daughters. We are told that according to an order from the Padishah, every body must embrace Islam». (The Treat. of Armen. in the Ottom. Empire). «Հայ բնակչութիւնը իսլամացուցած են, որը բռնի տեղահանութենէ խոյս տալու միջոց մըն էր: Ուղղափառ թուրքերուն տրուած են բացակայ ամուսիններու կիները կամ անոնց աղջիկները: Մեզի ըսուած է թէ, փառիշահին կողմէ տրուած հրամանի մը համաձայն ամէն ոք պէտք է իսլամութիւնը ընդունի»:

Բայց հայ կիներ, գաւառի չքնաղ հայուհին, հազար անգամ աւելի կը նախընտրէ քարքարուտ ճամբաները, լեռներն ու ձորերը, տառապանքն ու մահը քան թէ իր ամուսնուն, եղբօր կամ հօր արիւնը խմող տաճիկ սրիկային կրկնակի պիղծ մահիճը: Եւ ան, գաւառի հարսը, կարմիր աշտերը ցեխ քսեց տգեղնալու համար, ցնցոտիներ հագաւ ու զաւակները առած ճամբայ ելաւ, յանձնուեցաւ ճակատագրին, քալե՛ց ան գողգոթայէ, գողգոթա. մինչ ուրիշներ, հարէմներու վանդակներուն մէջ արգելափակուած կը գալարուէին...

Պատերազմէն ետք, Արարկիրը, Անատոլի հայաշատ կեդրոններէն մին էր: Արարկիրցի վերապրողները՝ գիւղերէն՝ ուր ապաստան գտած էին ամուսնութիւնով կամ փրկանքով քով աշխատելով, կամաց

կամաց քաղաք կուգային իրենց տունը, իրենց գործին: Քաղաքին մէջ կար զաղթականներու ստուար թիւ մը որոնք եկած էին՝ Կարինէն, Տրապիզոնէն, Մամախաթունէն, Պայպուրթէն, Դերձանէն, Երզնկայէն, Տիւրիկիէն, Շապին Գարահիսարէն եւն. և այս բոլորը որբերու, այրիներու, բանակ մը կը կազմէին:

Հետզհետէ հայոց կը վերադարձուին եկեղեցին, առաջնորդարանն ու աղջկանց վարժարանը: 1918ի առնները, կը բացուի որբանոց մը որը շատ ալ որբանոցի չ'էր նմաներ այլ տեսակ մը արգելարանի, ուր հաւաքուած մուրացկանները կը սնանէին մի միայն ցամաք հացով, բոունցքի մեծութեամբ սովիւներով որոնցմէ հատ մը առտուան իսկ հատ մըն ալ իրիկուան կուտային: Որքան որ գիտենք գուրսէն ուէ օգնութիւն չ'էր ստացուեր. այդ 20—25 որբերու ծախքը կը հոգացուէր յետ պատերազմեան «աղա»ներուն նուիրաբերումով մինչև Նպաստամատոյցի ժամանումը որ բարեբախտաբար չ'ուշացաւ:

Վարժարանը բացուելէն առաջ իսկ, Տիկ. Վարդուհի Ն. Եկաւեան (ծնած՝ Նահիկեան, չրջանաւարտ Խարբերդի Փրանսական դղեճէն) իր բնակարանին մէջ մի քանի տասնեակ մանուկներու, որոնց թիւը օրը օրին կ'աւելնար, կը սորվեցնէր Մեսրոպեան տառերը: Իսկ երբ դպրոցն էր որ իրեն կը յանձնուէր, Տիկինը եռանդով գործի կը լծուի ու չնորհիւ իր ջանքերուն, մանաւանդ այն վստահութեան որ կը ներշնչէր ժողովուրդին, կ'ունենայ շուրջ 300 երկսեռ աշակերտ, ինչ որ պատկառելի թիւ մըն էր, նայած անշուշտ ժամանակին, և նիւթական այն անձուկ վիճակին որուն ենթարկուած էր կողոպտուած ու տեղահանուած ժողովուրդը:

Արաբկիրցիք մօտ ատենէն կ'ունենան իրենց քա-

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ ՈՐԲԱՆՈՅ ԿԸ ԴԻՄԵՆ Նկար՝ Մր. Բիկսեմ

հանան՝ Տէր Գուրգէն Հաճաթեան, յետոյ երկրորդ մըն ալ յանձին Տէր Կորիւն Աղաճանեանի որ մինչեւ 1922 ուսուցիչ էր: Որբանոցը բացուելէն ետք, ինչպէս ըսինք, չ'ուշացաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր մարդասէր ձեռքը, բարիքը հասցնելու նաեւ փոքր Ասիոյ այդ խոր անկիւնը: Ամերիկացի պաշտօնեաներու — Մր. Նափ և մէկ, երկու օրիորդներ — ներկայութենէն քաջալերուած ժողովուրդը ազատ չունչ կ'առնէ: Արհաւիրքի օրերու մանուկ տղաքը հասակ կը քաշեն, հետզհետէ չուկայի մարդ կը դառնան:

Եկեղեցին առտու թէ երեկոյ հաւատացեալ ժողովուրդը ազօթքի կը կանչէ: Նորածինները դարձեալ կը մկրտուին եկեղեցւոյ աւագանին մէջ, ննջեցեալները նորէն կը թաղուին գերեզմանատան մէջ—կեանքը կրկին վերսկսած է:

Թուրքը ա'լ յուսահատած էր, որքան կը ջարդէր հայ ցեղը, ան աւելի կ'աճէր կարծես, ուստի վճռեց արմատախիլ ընել, ցրուել ամէն հովերու: Ճամբայ տուաւ հայութեան գուրս գալու, բռնիօրէն քչեց դանոնք իրենց հայրենի երկրէն ու 1922էն ի վեր կուգան, նոր ջարդի գաղթականները, հայրենիքի կարօտը քաշելու, անոր ջուրին, օդին, պաղին ու պարտէղին, ծառին ու թփին, տանն ու տնակին ախը քաշելու և այդ հառաչանքի «ախ»ով իրենց աչքերը խփելու օտա՛ր սասողերու տակ, օտար հորիզոններու ներքեւ:

Այսօր, գրեթէ ամբողջ Արաբկիրցիք զուրպէթ են ելեր իրենց ցեղին հետ: Մեծ թուով Արաբկիրցիներ կը գտնուին՝ Միացեալ Նահանգներուն մէջ, Ֆրանսա՝ (Փարիզ, Լիոն, Մարսէյ) Ափրիկէ՝ (Եգիպտոս, Սուտան, Եթովպիա), Սուրիա՝ (Պէյրութ, Հալէպ), Արաբկիր ու նոր Արաբկիր որը սկսուեր է շինուիլ 1925էն ի վեր, Արաբկիրի Հայրենակցական Միութեան կողմէ:

(այժմ Արարկիրի Միութիւն) որուն կեդրոնը կը գտնուի՝ Նիւ Եօք — Հիւսիսային Ամերիկա:

«Նոր Արարկիրի ձեռնարկին ծնունդ տուող պարագաները» կարգանք միասին.

«Միութեանս 1924 Յունուար 1 ին գումարուած Ընդ. Պատգմ. Ժողովը իր առջեւ ունենալով Արարկիրի և գաղթավայրերու մէջ տուայտող մեր հայրենակիցներու զժրախտ կացութիւնը, միայն անոնց առօրեայ պէտքերուն օժանդակելու կերպը գտած է անբաւարար:

«Նկատելով որ քաղաքականապէս անոնց կացութիւնը բարուրդելու յուսադրիչ ունէ կրեւոյթ չկար, միեւնոյն ատեն ազգային ընդհ. կեդրոնացեալ շարժում մըն ալ գոյութիւն չ'ունի և այդ պայմաններուն մէջ որչափ ալ խոշոր օգնութեան գումարներ ղրկուին, պիտի ծառայէ միայն քանի մը օրուայ կամ շաբաթուայ կարիքներուն միջոց վաղուայ անստուկութեամբ որով միակ դրական միջոց մտածած է զանոնք փոխադրել Հայաստան, և տալ միջոցներ աշխատելու և ապրելու, միաժամանակ շարունակելով իր առօրեայ օժանդակութիւնը:

«1924 Յուլիս 4 ին, Արտ. Պատգ. Ժողովը, իր առջեւ ունենալով Հայաստանի կառավարութեան — մեր հայրենակիցները հոն տեղաւորելու պատրաստակամութիւնը, առած է դործնական քայլ, ընտրելով երկու ներկայացուցիչներ ուղարկած է Հայաստան ընտրելու համար յարմար վայր մը և կատարելու հարկ եղած դործողութիւնները:

«1925 Յուլիսին Միութեանս ներկայացուցիչներէն մին վերադառցած գումարուեցաւ Արտ. Պատգ. Ժողովը, ուր ներկայացուեցան ներկայացուցիչներու միջեւ տեղի ունեցած պայմանադիրը, արամադրուած հոգումասի սահմանները ներկայացնող քարտէսը, չինուե-

լիք քաղաքին յատակադիծը և ձեռնարկին վերաբերուած այլ մանրամասնութիւնները»։ (Նոր Արաբկիր Տեղեկատու, Ա. տարի թիւ 1)։

Արաբկիր քաղաքին մասին, մեր խօսքը փակելէ առաջ, կ'ուզենք յիշատակել Արաբկիրի թաղերէն Քէշիշլերի անունը ուր, կ'ըսուի թէ Ս. Աստուածածին վանքէն առաջ իսկ, այդտեղ վանք մը կայ եղեր։

«Քէշիշլեր անունը, այդ թաղին մէջ սկիզբները չառ մը քահանաներ բնակելէն մնացեր է։ Այդ թաղին մէջ չառ մը ընտանիքն էր կան որոնք «Իրէցեան» կը կոչուին, անչուչտ յառաջ նկած երեց բառէն։ Ասկէ մօտաւորապէս 50 տարի առաջ 60 տուն հայութիւն կայ եղեր, հիմա միայն մէկ տուն կայ։ Ազգիունարի և այս թաղին միջեւ ունէ վանքի մը գոյութիւնը յիշեցնող բան չկայ, միայն թէ Քէշիշլերի և Ամպարկայ գիւղին միջեւ «Մոսէս աղայ»ին արտերը կոչուած վայրէն, վար ու ցանի առանձն լուռվար, խաչքար և եկեղեցւոյ վերաբերեալ ուրիշ աստիճաններ գտնուած ըլլալը կը յիշուի»։ (Այժմ Արաբկիր բնակող հայրենակիցի մը նամակէն քաղուած)։

Աւելին կայ, այս թաղէն կէս ժամ հեռու կը դըռնուի Ամպրկայ անունով կէս հայաբնակ գիւղ մը որը կը կարծուի թէ վանքին շտեմարանը ըլլալու է — Ամբար կայ։

Վանքին վայրէն դէպի հարաւարեւմուտք կը գտնուի Թրքաբնակ գիւղակ մը, Հնձանակ անունով որուն հողը չառ յարմարութիւն ունի որթատունկի մշակութեան։ Որով կարելի է հետեւցնել նաեւ որ այդ տեղ եղած են վանքին այգեստանը ու իր անունը մնացեր է հնձան բառէն հնձանակ կամ հնձանակ։

ԶԲԱՂՄՈՒՆՔ

Ա. ՄԱՆՈՒՍԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Արաբկիրի արհեստավորներուն զրեթէ բոլորն ալ հայէր են: Այս արհեստավորները՝ սափրիչ, կօշկակար թիթեղագործ, անագագործ, երկաթագործ, կահագործ եւն. Յունիսէն — Հոկանմբէր կը թողուն քաղաքը ու չըջագայութեան կ'ելլեն իրենց արհեստը ի գործ դնելու գիւղերուն մէջ: Արհեստավորները, գիւղերու մէջ գրամի սակաւութեան համար, սովորաբար կը վարձատրուին ընդեզէնով. արմալիքով, ինչպէս նաեւ կ'ընդունին իւղ, պանիր և բուրգ:

Արաբկիրցիներուն ամենամեծ շահու աղբիւրը սաւկայն, մանուսայագործութիւնն է: Եթէ երբեք, մեծ, քաղաքակրթեալ ոտսաններուն մէջ ապրող ծնողաց տենչանքն է զաւակնին համալսարաններ զրկել անոնց այս կամ այն շահաբեր մասնագիտութիւնը սովորեցնելու, Արաբկիրցիին միակ փափաքն է տեսնել իր աղան թեւերը սօթթած, հուժկու, մինչեւ արմուկները ներկուած բազուկներով մանած թանկը, հէնք հինկը ամառ ու ձմեռ, ձիւնին ու բուրին:

Հարուստներն են որ ընդհանրապէս կ'ղբաղին այս

արհեստով ժառանգարար: Անոնք միեւնոյն ասեն մանածը ներածող, մանուսան արտածող վաճառականներն են որոնք իրենց ձեռքին տակ կ'ունենան տասնեակներով երկրորդական մանուսայագործներ, 1500—2000 հորերու գործ հայթայթելու համար:

«Արաբկիրի մէջ առաջին արուեստ համարուած է մանիսա գործել, 1600 հոր կը բանէր» Գարեգին վարդապետ կը շարունակէ խօսիլ օրուայ գործադուլի մասին հոր գործողներու կողմէ ու կ'աւելցնէ. —

«Ինքզինքս Լոնտոնի մէջ կը կարծէի: Մեծ քանակութեամբ մանիսա կը փոխադրուի և կը վաճառուի այլեւայլ քաղաքներ: Տէրպետէրեան Պօղոս էֆ. գործարան մը բացած էր, ուր չրջեցայ և ուրախութեամբ տեսայ արտադրած կերպաս տարազները: Որք կը Տըրքէին Հալէպի և Շամի ապրանքներուն հետ, ունէր նաեւ շերամի թել ոլորելու գործիքներ, արուեստապետն ալ Արաբկիրցի հայր և որդի հայ էին»: (Թորոս Աղբար):

Մանածը կը ներածեն Անգլիայէն ու Հնդկաստանէն երկու վիճակի մէջ, ներկուած կամ չի ներկուած: Այս վերջինը Արաբկիրցիք նոյնքան վարպետութեամբ կը ներկեն ու հէնքը կը պատրաստեն: Եռադած ջուրին մէջ ալիւր լեցնելով յատաջ կը բերեն ինչ որ կը կոչեն՝ խաթիլ: Մանածը խաչիլին մէջ լաւ մը դարնելէն ետք կը գրկեն առէջ լեցնողներուն կապ առ կապ հաշուելով որ կը բազկանայ տասը կամէ և մէկ կամը եօթը պուլակէ իսկ պուլակն ալ 20—25 թելերէ:

Առէջը լրանալէն ետք հինկելու կ'սկսին: Լեցուած գերտէկները կը շարեն դարձուլոյին դուղահեռ, երկաթեայ ձողերուն վրայ, soլապիմ յանդիման: Հէնք հինողը, կը կանգնի տօլապին ու դարշուլուղին միջեւ, աջ ձեռքով բռնած էլեմեքք որ բոլոր թելերը իմի կը հաւաքէ, իսկ ձախով ալ կը դառցնէ տօլապը: Թելերը

առաջին վրայ կը հաւաքուին, հինովը առաջին երկայնքին կամ լայնքին, մեկնով նշան կ'ընէ իւրաքանչիւր քօլի համար որուն երկայնքը կ'ըլլայ վեց մէթր, իսկ հէնքը ամբողջ կը բաղկանայ ընդհանրապէս քառասուն թօփերէ։

Հէնքը առաջին վրայ չորցնելէ վերջ, կը հաւաքեն, ձուածնէ դունդ մը կ'ընեն, աղբէն, սանտրէն կ'անցնեն ու գործողներուն կը զրկեն։

Մանուսայի տեսակները շատ են որոնք կը բնորոշուին իրենց գոյներուն և ծաղիկներուն համեմատ.— թռչունի աչք (զուշ կէօզի) գունդ ծաղիկ, լայն ծաղիկ, զոյգ սկուայ, արալլու, արաք օտաղի, սիմսիմի, ելմաթի, փիլի փոթիկլու, տալ ծաղիկ ևլն. ևլն.։

Մանուսաները իրենց կարգին կը բաժնուին երեք մասերու, առաջինը հասարակ մանուսան է որ թէ տեղացիք կը գործածեն և թէ կ'արտածեն։ Երկրորդը 125 ս. մ. լայնութիւնով օխտուման է, գործուած չեմեկեի վրայ։ Այս հորը կը գործէ նաեւ թուրք կիներուն ճերմակ-սեւ իզարը և գօտի։ Տօխուման կը գործածուի անկողինի, բարձի, սաւանի և մինտերի համար։ Երրորդը քարթոնն է, աւելի կատարելագործուած որը ծաղիկներով կ'ըլլայ, սուղ ու զիմացկուն, կը ծախուի գիւղացիներուն։

Արաբկիրցի վաճառականը իր ապրանքներուն համար շուկայ է փնտռեր և այդ նախ էն մօտիկ զիւղերն ու քաղաքները անշուշտ և ապա հեռագհեռէ ընդլայնելով հորիզոնը հասեր է, Կարին, Թիֆլիս, Պարսկաստան, Մուշ, Պիթլիս, Հալէպ, Եգիպտոս ու Պոլիս։

Այն օրէն ի վեր երբ Արաբկիրցի վաճառականը սկսեր է քաղաքէն դուրս գալ իր ապրանքները վաճառելու այդ օրէն ծայր առեր է նաեւ դուրպէքը խեղճ քաւառացիին։ Հարուստ վաճառականին հետ գացեր

նաեւ աղքատ գործաւորը, մին իր ապրանքները ծախելու, միւսը իր երիտասարդութիւնը, ուժը փճացընելու պէտքներու խաներուն անկիւնները:

Պոլսոյ մէջ Արաբկիրցիք եղեր են սեղանաւորներ որոնց մէջ նշանաւոր է Գէորգ պէյ Նրամեան: Ունեցեր են Գասպար ամիրան՝ Արաբկիրի Մաշկերտ գիւղէն: Իսկ պանդխտացած երիտասարդները մտեր են ալլեւայլ ծառայութեանց: Պոլսոյ մէջ, երիպոլսեցիք (Տիվրիկի, Ակն, Արաբկիր) մեծ յարգանք կը վայելէին ժամանակին շնորհիւ ամիրաններուն և սեղանաւորներուն:

Եզլպատոսի մէջ ևս անուանի սեղանաւորներ եղած են Գէորգ պէյ և Աբրահամ պէյ Նրամեան ու ուրիշներ:

Եթովպիոյ մէջ նշանաւոր եղած է, Սարգիս Ղըչըղօլլիկեան որ առաջին Արաբկիրցին կ'ըլլայ Եթովպիա գաղթող որմէ ետք, Հապէշներու երկիրը Արաբկիրցիներու ուրիշ մէկ պանդխտավայրը կը դառնայ:

Հալէպի մէջ կ'ուսնեան գործակալներ որոնցմէ ամենէն նշանաւորն է Սաղաթիէլեան: Արաբկիրի հայաբնակ գիւղերէն Հալէպ պանդխտացող տղաքը իրենց առաջին տարիները կ'անցնեն խաներու մէջ ծառայութեամբ ու յետոյ, հետզհետէ կ'ուսնեան իրենց անձնական գործերը:

Կարին և Պարսկաստան մանուսայի մեծ շուկաները կ'ըլլան, այս կողմերու մեծ վաճառականները եղած են Թերզիպաշեան և Տէրպետէրեան:

«Պանդխտացած հայ վաճառականք, ընկերութիւն մը կազմած էին որոնց նպատակը նոյն էր կառուցանել վարժարաններ Արաբկիրի մէջ: Այսպէս Հալէպ 700 լիրա, Կարին 600, Պոլիս 120: Եւ Պօղոս էֆ. Եզիպատոսէն խօստացեր էր ի հաշիւ ուսումնարանի մը շինութեան ինք պիտի վճարէր այնքան որքան բոլոր Արաբկիրցիք հաւաքէին»: (Թորոս Աղլար):

Այս երկու երեւոյթները, զրսի հետ վաճառակա-
նութիւնն ու զուրպէթը, իրենց նիւթական օգտակա-
րութենէն զատ, Արաբկիր բերին՝ ուսման սէր, տա-
րագի փոփոխութիւն ելն:

Ղուրպէթը առանձինն սակայն իր շատ մը բարիք-
ներուն հետ բերաւ և չարիք: Դժբախտաբար զուրպէ-
թը ջուրի ճամբայ եղաւ 1896էն ետք, երբ Արաբկիրի
մեծահարուստները թալանին հետեւանքով փճացե-
րէին ու անկարող գործ հայթայթելու, մանաւանդ վախ-
ու սարսափը, կեանքի անապահովութիւնը ամէնուն
զլխին վերեւ Դեմոկրեան սուրին պէս կը ճօճէր. երի-
տասարդները մեծ թիւով կը մեկնէին, այս անգամ
մինչեւ հեռաւոր Ամերիկա: Գաւառացի ամէկոտ տղան
կ'երթայ պանդխտութեան, տարիներ ետք, եթէ բախ-
տը ունենայ վերադառնալու հայրենիք, աղարտած
կ'ըլլայ՝ գաւառացի իր մաքուր նկարագիրը...

«Ասոնք շատ պզտիկ կ'ամուսնանան և ամուսինը
շուտ մը կը թողու ընտանիքը ու կ'երթայ Կ. Պոլիս,
Զմիրնա, Պէյրութ և Հալէպ: Հոն կը մնան հինգէն
մինչեւ տասը տարի, քիչ մը զրամ չահելէ ետք կը վե-
րադառնան: Այս սովորութիւնը ոչ միայն քաղաքին
մէջ գոյութիւն ունի այլեւ չրջակայ գիւղերու մէջ ալ
կայ»: (The Missionary Herald 1854, page 145)

Բ. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Արաբկիրի տունները, ընդհանրապէս կը բաղկանան երկու յարկերէ, կան նաեւ միայարկ ու երեք, չորս յարկերով փառաւոր չէնքեր: Շէնքերուն արտաքին պատերը միշտ ալ գրեթէ քարէ են, իսկ ներսինները աղիւսէ են որ պատրաստուած է հողէ և յարդէ չորցուած արեւուն տակ:

Արաբկիրի որմնադիրներն ու քարակտիները, քաղաքին երկրաչափներն են: Անոնք են որ կը կապեն մաթեմատիքական ճշտութեամբ կամուրջները, կամաքակապ աղբիւրները, գմբէթաւոր եկեղեցիներն ու բաղնիքները և կը շինեն տունները:

Տունները տոհմասարակ միեւնոյն բաժանումները ունին: Կը բաղկանան՝ զափաբաւի է (դրան միջանցք) որը եթէ տունը մեծ է կ'երկարի ու երկու կողմերուն վրայ կը բացուին սենեակներու դռները: Միջանցքին մէկ կողմն են, կենալ տունը, խոհանոցն ու քիւլերը: Իսկ միւս կողմն են, հիւրանոցը, վերնայարկ բարձրանալու գարանքը և ըն.: Վերնայարկը կ'ունենայ գրեթէ միեւնոյն մասերը, դափարասիին տեղ կայ այլվանը որ կը բացուի պղտիկ տանիքի մը վրայ:

Կենալ տունը ամենէն շատ գործածուած սենեակն է ուր կը գտնուի նաեւ հորը կամ հորերը:

Նորին ամբողջ կազմուածքը կը կանգնի չորս ցիւցերու վրայ: Առաջին երկուքը, պատէն 50 ս. մ. և

իրարմէ 125 ս. մ. հետու կը դարնեն որոնք կարճ կ'ըլլան, հաղիւ մէկուկէս մէթր բարձրութեամբ: Ասոնց վերի մասը, զէմ գիմաց, կը փորուին երկու ձեղքեր ուր կը զետեղուին սալմինին լեզուակները: Սալմինը գլան մըն է որուն վրայ կը փաթթուի զործուած մանուսան: Միւս երկու ցիցերը երկար են, տախտակամածէն առատաւոր կը հասնին:

Տուֆան ու ճնճղուկները կը հանդէին նետերուն վրայ որոնք երկու բաւականին հաստ ու երկար մարդակներ են, ետեւի բարձր ցիցերէն զէմի պատերը նետուած:

Հորին միւս մասերն են՝ մաղպար, թակողին և սալմինին մէջտեղը, ետեւի սիւներուն վրայ հաստատուած, սալմինէն քիչ մը բարձր դիրքով: Թակողը աւելի պզտիկ մաղպար մըն է որ հաստատուած է առատաւորն որուն և մաղպարին մէջտեղը կը դանուի լարուկը հէնքին թերեւ ճշատելու համար մուսփատով (մոմ փայտ) մոմիւէն առաջ: Կոճակը, քարն ու հէնքը կապող մասի մեծութեամբ փայտն է որմէ քիչ մը վեր կը գանուի կեռուկը: Կան նաեւ չպուխները, մթիթը՝ մանուսան ուղիղ բռնելու համար, զախմինը՝ սալմինը դառցնելու: Հորին վարի մասը, գետնէն քիչ մը բարձր կը գանուի օտունտախտակը (ոտին-ոտքին-տախտակ). որ կը բաղկանայ իրարու կից երկու տախտակներէ մէկ ծայրերնին հաստատուած ետեւի ցիցերուն իսկ մէջտեղէն կախուած աղբէն, ճնճղուկներէն: Հորէն դուրս պէտք է յիշել նաեւ կոտիկը՝ մասուրային սմանը, զերտէկը, ջեհերը, նեղուքն ու նեղուք քարը: Զեհերը կը բաղկանայ հետեւեալ մասերէ, թօփ, թեւ, մանիչ (թօփը դառցնելիք փայտ) ջերջիւլէն, պուքրա, ս. ու աղ:

Սենեակները ընդհանրապէս տախտակամած կ'ըլլան, մանաւանդ հիւրանոցը, Արարկիրցիներուն սեն-

եակներուն պահարանները, հաստ պատերուն մէջ բացուած օտաւաններն ու եռփլիփներն են որոնք զոնակներով կամ վարագոյրով կը գոցուին:

Սենեակի պատերուն տակ, մէկ մէթը բարձրութեամբ, մէկ մէթը լայնութեամբ տախտակէ սեփրներ կը շինեն, ասոնք բազմոցներն են: Սէտիրներուն երկայնքին կը շարեն խոտէ բարձեր, տօխումայի երեսով: Սէտիրներուն վրայ կը ձգեն երկար, բուրդէ մինտերներ, գետինը կը փռեն գորգ տօնական օրերուն, իսկ կապերտ լուռ օրերուն:

Արաբկիրցիք աթոռ չ'ունին, առհասարակ ցած աթոռակներ կը գործածեն: Սեղան գրեթէ չ'կայ: Արաբկիրցին ունի միայն մէկ սեղան որ կ'ընդ է և ցած. օրական ան երեք անգամ մէջտեղ կուգայ, մեծ մայրը, հարս, աղջիկ, թոռներ և տղաք շուրջը բոլորած զողող շրթներով «Հայր Ս'եր»ը կ'ըսեն ու կ'սկսին ուտել — այդ ճաշի սեղանն է:

Տան մէջ, կամ կից կայ ախոռ մը: Քաղաքին մէջ ամէն ընտանիք ունի կով մը, այծ մը կամ ոչխար մը որը առաւօտուն արեւածագին կը յանձնեն հովիւին ու երեկոյեան կ'ստանան անկէ, այսպէս մինչեւ որ ձիւնը իջնէ, ձիւնը հալի:

Շինութեան քարերը կուգան մօտակայ լեռներէն իսկ ատաղձը կ'ստանան քաղաքի և գիւղերու բարտիներէն. թմբիններէն, սօսիններէն և ընկուզենիներէն:

Տան պատերը, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլան հաստ, լայն: Ասոնց երկայնքին կը դնեն աղաղանք քարերը իրար բռնելու համար: Երկու յարկնոց տունները, վերի յարկը աւելի պզտիկ շինելով, կ'ունենան ցած տանիք մը որ կը ցցապատեն:

Տանիքները բարտիի գերաններով կը գոցեն, մարդակներով կը ծածկեն, ցուիքներուն հղերքները տախտակ կը դարնեն որպէսզի գերաններուն ծայրերը

անձրեւէն ու ձիւնէն պաշտպանուելով շուտ չի փատին, յետոյ կաւէ հող կը լեցնեն ու կը լողեն մինչեւ որ իրենց ուղած թանձրութիւնը գտնէ, ապա կը լեցնեն կապոտ հողը (կապոյտ հող): Կապոյտ հողը կուգայ քաղաքէն ժամ մը հեռաւորութիւն ունեցող թրքաբնակ Շղլար (չեղ լեռ) գիւղէն: Կապոյտ հողը իւղոտ (*) է, երբ թրջի կը կակղնայ, իսկ երբ չորնայ կը կարծրանայ: Այս հողը տուները ձմեռ ատեն կաթելէ կը պահէ:

Տուներու պատուհանները առանց փեղկի են, միայն փայտէ ձողերով պաշտպանուած: Դռները, մասնաւոր մեծ տուներունը կ'ըլլան ընկուզենիի տախտակէ:

Տան ներսերը, պատերն ու գետինը, եթէ այս վերջինը տախտակամած չէ, կը ձերմկցնեն կիրի նման ձերմակ հողով մը որ կուգայ մօտակայ Ամբարկայ գիւղէն: Տարին մի քանի անգամ, մանաւանդ մեծ տօներու սկիզբի շաբաթներուն բոլոր պատերը կը ձերմկցնեն, գետինները կը փերսեխեն, զափարասին կը սըրփեն սրփուճճուկի լաթով:

Տուները չինելու ատեն, դուռ դրացի կ'օգնեն: Հաց կը «քաշեն» վարպետներուն, «ձեռք կուտան» մինչեւ որ տունը, «խերով, բարով» լմնայ: Երբ տան տէրը տունը բնակիլ սկսի, բոլորն ալ աչքըլուսի, շնորհաւորութեան կ'երթան, «չաքար» լեզուով բարեմաղութութիւններ կը թափեն, «թողնեցու օճախ» ըլլալու համար:

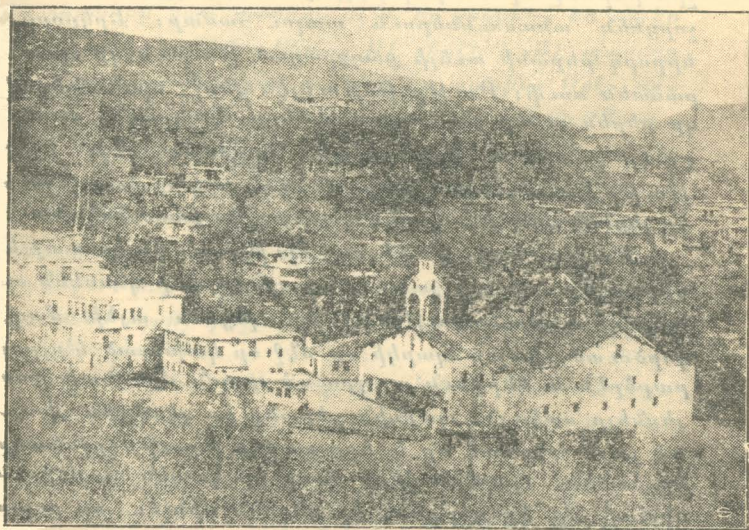
(*) Կը կարծուի քե կապոյտ հողէն դուրս եկած իւղը փափու է: Արաբկիրի անմիջական տրջակայք, Շօքիկ, Զօհրապ, Կեօլ Տաղ, այնպէս կ'ըսեն քե կան հանգաճուխի, երկաթի եւ աղի հանքեր:

Սակայն երբ շինութիւնը հանրութեան կը պատ-
կանի, դպրոց, եկեղեցի եւն. ինչպէս ուրիշ տեղ ըսե-
հնք, ուխտի համար ձրիօրէն շաքաթներով կ'աշխա-
տին: Իսկ կիրակի օրերը, քար, գերան բերելու հա-
մար, տավուով, զուրնայով, ծափով ու ծիծաղով
կերթան բոլորն ալ քաղաքէն դուրս, աշխատելու:
Վա՛յ այն արականին որ այդ օր տունը կը մնայ. . .
անոր գլխին մազլաթ կը կապեն:

Գ. ՈՒՏԵԼԻՔ

Արաբկիր քաղաքը գտնուելով լեռնաշղթայի մը ստորոտը չափ ջրարբի է: Ամէն թաղ իր մի քանի բնական, մշտանոս աղբիւրները ունի: Պարտէզները այս աղբիւրներուն հայթայթած ջուրէն զատ կը ջըրուին, գրեթէ քաղաքին շրջանը ընող երկու առուններէն որոնք իրենց սկիզբը կ'առնեն ջրին աջէն:

Արաբկիրի մէջ ամէն առուն իրեն կից ունի ընդարձակ պարտէզներ պտղատու ծառերու, որոնց մէջ չ'են պակսիր նաեւ երկա՛յն, երկնամերձ բարախներ ու սաղարթախիտ ուռիներ:

Արաբկիրէն Տեսարան մը

Ամառը, մինչ այդ մարդիկ գիւղեր կ'երթան կամ քաղաքը իրենց գործերուն կը նային, տունը իգականները, իրենց գործերէն զատ կ'զբաղին նաեւ պտուղներով — անուշեղէններով բոգոզները կը լեցնեն, ձմրան պատրաստութիւն կը տեսնեն:

Արաբկիրցիին ամենէն շատ օգտագործած պտուղը թութն է, որուն տեսակները երեք են՝ անկուտ, (անաւնց կուտի) կտոս կամ կտոմ ու մոր թութ:

Անկուտ թութը յարդի է: Սակայն հակառակ ասոր քիչ մշակուած, ասոր պատճառը կը խորհինք թէ կտոտ թութին չափ քաղցր չ'ըլլայն է: Անկուտ թութը կը չորցնեն, որմէ մաս մը աշնան փոխինդ կ'ընեն իսկ մաս մըն ալ բոգոզները կը լեցնեն ձմրան ուտելու համար: Մոր թութը աւելի նուազ չափով կը գտնուի:

Ամենէն շատ պէտք եղածը կտոտ թութն է: Տասրին կօթը, ութը բերան (անգամ) կը թոթուեն: Առաջին բերանը որ անպակ կ'ըլլայ տանիք կը նետեն, կը չորցնեն անասուններուն տալու համար: Երկրորդ, երրորդ բերանի աւելի քաղցրացած թութէն կը պատրաստեն ուտի: Թութը թոթուելէն վերջ, պառօցներով կը բերեն ու կը լեցնեն դառնները, կը լուան, ոստերը կը զատեն ու կը պարպեն պղինձին մէջ: Եթէ թութը բաւականին քաղցր է մէկ, երկու պառօջ ջուր կը լեցնեն, իսկ թէ չէ մէկ պառօջով կը բաւականանան:

Թութը երբ կ'եփի ու հիւթը դուրս կուտայ և զիրար կը սուզուի յատակը, պղինձը վար կ'առնեն ու ամբողջ պարունակութիւնը կը լեցնեն այծի մաղէ գործուած, խոշոր պարկի մը մէջ որ կախուած կ'ըլլայ բարձրէն և ներքեւն ալ դրուած դաշոն մը: Նախքան լեցնելը սակայն, պարկին բերանը կը զետեղեն փայտէ լայն չըջանակ մը և երբ պարկը լեցուի, չըջանակը կը հանեն, պարկին վերի մասը կը կապեն ու մէջքէն դիպնով մը կը զիրքեն, կը սեղմեն մինչեւ որ բոլոր շիրքն վազէ տակի դաշոնը:

յն մասում՝ Թոքիլյան

Շիրէն նորէն պղինձը կը քաշեն, կ'եռացնեն, եւ
բեսը գոյացած ճերմակ քափը — փրփուր — միշտ չե-
րեփով մը կ'առնեն և երբ դադրի քափ տալէ, չիրէն
պառօջներով տանիք կը տանին ուր նախապէս պատ-
րաստուած ամաններու մէջ կը լեցնեն: Երկու, երեք
օր ետք բաւական թանձրացած կ'ըլլայ. մանր աման-
ները մեծերուն վրայ կը պարպեն, մի քանի օր ևս կը
մնայ արեւուն տակ ու յետոյ բողբոջները կը լեցնեն:

Թութէն կը պատրաստեն նաեւ բէշիկներ, որոնք
ոռւի են միայն թէ անոնք իրենց մէջ կ'ունենան պը-
տուղ և աւելի քաղցր կ'ըլլան ուստի թութին չոր-
րորդ բերանն ալ բէշիկի կը յատկացնեն: Դարձեալ
թութը կը թոթուեն, կը լուան, կ'եփեն, չիրէն կ'առ-
նեն, նորէն կ'եփեն և այս անգամ փոխանակ անմի-
ջապէս տանիք տանելու, որ բէշիկէն որ կ'ուզեն պատ-
րաստել՝ խնձորի, տանձի, ծիրանի, բալի, այդ պտու-
ղին չերաները կամ հատերը մէջը կը լեցնեն, եւ մը կը
հանեն ու կը քամեն: Յետոյ թէ չիրէն և թէ պտուղը
զատ, զատ ամաններով տանիք կը տանին: Օրէ օր,
քիչ առ քիչ, չիրէն պտուղին վրայ կը լեցնեն: Պտու-
ղը կը ծծէ չիրէն ու մի քանի օրէն արդէն լաւ մը
թանձրացած կ'ըլլայ և պատրաստ բողբոջ լեցուելու:

Թութի անուշաղէններուն մէջ ամենէն լաւը և
բախտաւորաւոր աւելի աշխատանք պահանջողը պատ-
տեխն է: Թութը դարձեալ կը բերեն, ու կը մաքրեն,
կը լուան, ուրիշ դաշոնի մը մէջ կը ձմրկեն, կ'եփեն
ու չիրէն կ'առնեն:

Շիրէն եւ հանեւէն ետք կը լեցնեն նիթեսի (նը-
շայ) կամ ալիւր: Նշայի պատեխը աւելի յարդի է,
բարակ ու փայլուն կ'ըլլայ:

Նիշեստէքը կամ ալիւրը լեցնելէ ետք, լինջը կը
բռնեն, կը զարնեն, բարակ լաթէ կ'անցնեն ու պղին-
ձը կը լեցնեն: Միշտ կը խառնեն տակը չ'առնելու հա-

մար մինչեւ որ մալեզ ըլլայ: Մալեզէն զուտ զրացիի բաժինը հանելէ վերջ, տանիք կը տանին, թըջուած սաւաններու վրայ կը թափեն մեծ վարպետութեամբ, զգուշութիւն կ'ընեն հաւասար թանձրութիւն պահելու համար: Երեք օրէն պատտելը պատրաստ կ'ըլլայ քաշուելու: Կը բարձրանան տանիք, սաւաններուն ետեւները թեթեւ մը կը թըջեն ու կ'սկսին քաշելու:

Պատտելը կը նախշեն մաղտանոսի տերեւներով, վարդի թերթիկներով, նուշով, չաքարով, ընկուզով ու բողուններու (երկար ծալքեր) վերածած կը տանին վար ցեղեկներու վրայ կը փռեն:

Արաքիւրցիին երկրորդ կարեւոր պտուղն է խաղողը, որ կուգայ Օվայի գիւղերէն ի մասնաւորի Վարի ու Վերի Գեղբաղնիքներէն, Թէփտէն և Աղընէն: Ինը տեսակ խաղողներէն միայն սեն ու ճերմակը, մանաւանդ սեն է կարեւորը, միւսները լոկ առժամեայ ուտելու կը ծառայեն: Ճերմակ խաղողը կը պահուի ձմրան: Իսկ սև խաղողը կը գործածուի պատտելի, ուսիի, փլիթի, ռոնիկի, չամիչի և գինիի:

Սեւ խաղողը կը գնեն, կը լեցնեն խոշոր, կերասկուր ծածկելիք կողովներու մէջ ու կը պահեն: Մի քանի օր ետք աղգականներու, զրացիներու կը կանչեն, զաշոններու շուրջ կը բոլորուին, կը պսրխսրեն (ողկոյգէն հատ, հատ քաղել): Յետոյ կոխկոտելով հիւթը, չիրէն կ'առնեն: Եւ թութէ պատտելի պատրաստութեան եղանակով խաղող պատտելին ալ կը թափեն, միայն աւելի թանձր մալէզ ունենալու համար մէկ պառօշ չիրէին երկու քառ ալիւր կը լեցնեն:

Ռոճիկն ու ուսիք, թթէ ուսիին ու րէչէլին պէս կը պատրաստեն: Ընկոյզի շարօցները մալէզին մէջ կը թաթխեն ու կը կախեն մի քանի անգամ ընդհատաբար մինչեւ որ որոշ թանձրութեան հասնի:

Թթու ուռիք որ Արաբկիրցիք շատ կը գործածեն, կերակուրներու մէջ, պահուց օրերուն ոսպ ապուրին կողքին ու «տերեւ ջուր»ին մէջ, կը պատրաստեն սաւ լորէն, գմբուկ, սե ու խոշոր սաւորէն թթէ ոռոփին պէս: Սաւորներուն միւս տեսակներն են՝ խաղող, աշնան, ձմրան, ճերմակ, դեղին ու փթոթ սալվոր (սաւ լոր):

Արաբկիրցիք աղ կը դնեն շատ մը բուսեղէններ, գանգառ, տախտեղ, որթատունկի տերեւ, մաղտանոս, սամիթ ու բանջար: Առուոյտը գարնան եղանակին, կարճ ժամանակուայ համար աղը կը դնեն. այս ժամանակին առանց աղը դնելու կուտեն նաեւ բամպրլուկ, բրբկիչ, կասուի կոլիկ, դադն եւլն.

Աղը դրուելիքներէն ետք կը չորցնեն լուպիան, աշոր մազմզուք հանելէն վերջ կը ջարդեն ու չուքին մէջ կը չորցնեն կանաչութիւնը չ'անցնելու համար: Դիւմը, բարակ մը կը ջարդեն ու արեւուն տակ կը փռեն: Սմբուկը կը չորցնեն մէջը լեցնելու և մսաղկայի և այլ խիսերու համար: Թօմադեսին մէջտեղէն կը կըտրեն ու կը չորցնեն իսկ պլսիկին (լորիկ) միջուկը կը հանեն: Փերփերն ալ խաշելէն ետք կը չորցնեն:

Կը չորցնեն նաեւ պտուղներ: Միրանը կը բանան, կորիզը կը հանեն ու կը չորցնեն:

Սաւորը երկու տեսակ կը չորցնեն, հասածը ծիրանին պէս իսկ խակը չքմիւ կ'ընեն, դանակով կողերը կը ճեղքեն ու կուտով կը չորցնեն: Խնձորը, տանձը, երբեմն կեղեւով, երբեմն ալ կեղուրուած կը չորցնեն:

Արաբկիրցին կը չորցնէ նաեւ ոչխարին կամ այծին գլուխը, փորոտիքը, տոտիկները և կը պատրաստէ՝ պասսմա, սուհուլ: Ղալվուրման անպայման կ'ընեն, հարուստ թէ աղքատ: Տաւարը կը մորթեն, միսը քը-

սան և չորս ժամ կը կախնէն «պաղել» ու համար: Յետոյ կը ջարդեն ու պղինձը լեցնելով կ'եփեն: Ղալուբումայէն ետք կը գնեն նաեւ իւղը: Իսկ պանիրը գարնան մեծ քանակութեամբ արդէն աղը գրուած կ'ըլլայ:

Աշնան կը հանեն օղին ու գրնին: Խաղողին չլրէն կ'եփեն, երեսը գոյացած փրփուրը կ'առնեն ու կը շարունակեն եփել և փրփուրը առնել մինչեւ որ դադրի: Յետոյ կարասները կը լեցնեն, բերանները կը ծեփեն:

Այս օրերուն չորցուած թութէն կը պատրաստեն նաեւ փոխինդը, թութին ալիւրը: Աշնան զով, լուսնակ երեկոյ մը, պզտիկ տանիքը կամ այլանը, երկանաքարը կը սազեն ու կ'սկսին թութը աղալու: Տան տիկինը փայտէ դգալները կը բերէ, կ'ուտեն ու կը դառցնեն, կ'ըսեն ու կը խնդան մինչեւ ուշ գիշեր:

Ալիւր փոխինդը սիւններուն մէջ կ'առնեն, կ'ամրացնեն և ապա մագդաձեւ փոքր, փոքր կը կարեն, կը չորցնեն ու բոլորը կը լեցնեն:

Ընդեղէններ՝ ոսպ, սխեռ և լն, առնուած են, կը մնայ արմարիքը: Յորենի հրապարակէն կը բերեն Արշաուունի ղունսուրի ցորենը, եթէ երբեք գիւղերէն եկած չ'է: Յորենը կը լուան, կը չորցնեն, կը մազեն: Յորենի խոշոր հատիկները կը գործածեն ծեծածի և ձաւարի խկ մանրն ալ ալիւրի — հացի:

Ծեծածի համար ցորենը զնկ կը տանին, քարէ անիւի մը տակ որ ջորի մը կը դառցնէ, հոն ցորենի մաշկը հանելէ ետք առն կը բերեն: Երկու օր, պարակերուն մէջ քելլով մնալէն վերջ, թիփէն կը հանեն, կը չորցնեն. մաս մը կորկոտ կը քաշին: Եթէ ծեծածը քիչ ըլլայ սանթերու մէջ կը ծեծեն:

Ձաւարի համար ցորենը կը խաշեն ու տանիքը կը չորցնեն: Որմէ ետք տընկ կը տանին, կը բերեն դարձեալ կը չորցնեն ու երկանաքարով կ'աղան: Ձաւար զալն ալ իր զուարճութիւնը ունի: Հարս, աղջիկ,

տղայ կը շարունակէ աղօրիք քարերուն շուրջ, երգով,
խնդուկով կը դառցնեն։—

Տաւ չեմսիմ աղբ օլսի,

Ղօլլարմ եաղբ օլսի,

Պասսելս, նեկիգ սիքեք

Քեյվանը սաղբ օլսի։

Թարմ պասսեխն ու ընկոյզը, չամիչն ու թուլթը
կ'ուտեն ու կը քաշեն։ Տանտիկինը, աղջիկներն ու
հարսները մէկ կողմէն կը մաղեն աղցուածք, իրարմէ
կը զատեն՝ փսիկը, (ձաւարի ալիւր) փաշա պուլիուրը,
պաշ պուլիուրը, խոշուր։

Ջաւարէն ու ծեծածէն ետք, հացն ալ կ'եփեն։
Ալիւրի պարկերը ջրաղացքէն ուղղակի թոնիրառուն
կուգան, կէս գիշերին թոնիրը կրակ կը ձգեն, հաստ,
դիմացկուն կոճղերը կը ճարճատին, կը վառին, կրակ
կ'ըլլան մինչեւ առաւօտ երբ կ'սկսին քասխած խմորը
բանալ։ Հաց եփողը իր տեղը, թոնիրին գլուխը կը
նստի, դէմը գունդ մանուկ ընողը և աստիճան մը
վար, հաց բանալիք խոշոր տախտակին շուրջ իրենց
տեղերը կը գրաւեն վեց իգականներ։ Օխալուլուլով (եր-
կու ծայրերը բարակ, փայտեայ գլանիկ) գունդ մա-
նուկները (խմորի գունդ) կը բանան, կը տարածեն։
Հաց եփողը բացուած հացերը թոնիրին կողերուն
կ'սկսի փակցնել։ Տանտիկինը, առաջին եօթը հացերը
կ'առնէ, եօթն անգամ «Հայր Մեր» ըսելով կը տանի
հացին սնտուկը կը դնէ։

Այնան հացը երբեմն նուագով կ'եփեն։ Թոնիրառու-
նը հարսանեկան տան կը փոխուի որովհետեւ հարսան-
կաց հացն է որ կ'եփուի։

Հաց եփելու տեւողութիւնը հացին քանակէն կա-
խում ունի անշուշտ, այդ կը տեւէ երկու, երեք օր,
գիշեր ու ցորեկ շատ անգամներ։

Այս առթիւ դուռ դրացիի անպայման մէյմէկ հաց կը դրկեն: Այս սովորութիւնը Արաբկիրի մէջ առածի կարգ անցեր է «Տաք հաց, փոխ հաց»: Հացին լրանալուն տեսնը պնիկ կ'ընեն: Պճիկը, ընդհանրապէս մագողածեւ, թանձր հաց մըն է, նախշուած, վրան շաքար, շոււմայ ցանուած, հաւկիթ քսուած:

Հացէն ետք կը դնեն ածուխն ու փայտը և ա'լ դրսի հետ գործերը կը լրանան: Ներսերը կը մաքրեն, սերկուն (կահաւորանք) կը ձգեն և երբ կէօլ-Տաղի գլխուն եօթն անգամ ձիւնը զարնէ, վառարանն ալ կը դնեն:

Անշուշտ այս բոլոր աշխատանքը, Արաբկիրցի տան տիկինն ու աղջիկը, կամ հարսը առանձին չ'են կրնար ընել, եթէ օգնութեան չի դան ազգականներ, դուռ դրացիներ և այս փոխադարձ օգնութիւնը, տեսակ մը ընտանեկան, մտերմական կապ կը հաստատէ, սէր յառաջ կը բերէ դրացնութեան մէջ և ատոր համար, երբ ձմեռ կուգայ, դարձեալ անոնք զիրար չ'են կորսընցներ: Ամէն երեկոյ կ'երթան մէկուէն կամ միւսին տունը նստելու, խօսելու, զուարճանալու:

Արաբկիրցիք, «նշանաւոր են աղքատասիրութեան մէջ, և յատկապէս դումար մ'ալ կայ 60—65000 դրշ.ի հանգանակուած աղքատաց օգնելու նպատակաւ»:(Թորոս Աղբար):

Աւելին կ'ընեն: Թաղին աղքատին, եթէ կալ, բաժինը աալէն ետքն է որ միայն ներս կ'առնեն իրենց պաշարը: Եւ ասիկա տեսակ մը սովորութիւն դառնած է:

ԴՆՈՒՆ III

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ա. ՏՕՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

1. ԿԱՂԱՆԴ, ԾՆՈՒՆԴ, ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ

Արարկիրցին խոր հաւատք ունի առ Աստուած: Անկեղծօրէն կը հաւատայ ու երկիւղածութեամբ կ'երկըրպագէ: Ան ամէն բանի մէջ Աստուած կը տեսնէ. զէպքի մը բարին կամ չարը Անոր կը վերագրէ:

Այսպիսի մտայնութիւնով առգորուած ժողովուրդ մը շատ բնական է որ. տօնական օրերը ընդունի հարաւատօրէն սուրբ օրեր ու ջանայ քրիստոնեայի իր պարտականութիւնը լիովին կատարելու:

Կազանդի հին սովորութիւնը, քոյ կախել ծխնելոյզէն վար, վաղուց վերցուեր է քաղաքէն: Երիտասարդներ, տղաք, ուրախ, զուարթ թաղեցիներուն տունները կը մտնեն, ուր տանտիկինը, բողոքներուն բերանները բաց կ'սպասէ: Ընկոյզ, թուր, պաստեխ չամիչ, նուշ առատութեամբ կը լեցնեն զրպանները, ծոցերը: (Այս օրերուն նոր փեսային գրպանը երկու խնձոր կը դնեն:) Անպայման կ'այցելեն մօտ ազգականներուն, մանաւանդ կնքահայրերուն տունները:

Ծնունդին, ձմրան, այդ բոլք ու բորան, փչան օրերուն երբ ձիւնը գետնէն կանգունով բարձրացեր է ու տակաւին բաթիլ բաթիլ կը զիզուի անցորդներ:

րուն վրայ. մեր քաղաքին ժողովուրդը գիշերուայ եկեղեցի է լեցուեր, հազարաւոր, երկսեռ անձերու բաղմուխիւն մը լուռ ու մունջ ժամերգութեան կըսպասէ:

Վաղ առաւօտ, երբ բոլոր ճամբաներն ու արահետները գոցուեր են, ժողովուրդը ձիւնը ճեղքելով, ճամբայ բանալով դարձեալ եկեղեցի կը փութայ: Եկեղեցական արարողութենէն ետք այր մարդիկ խումբ, խումբ, տունէ տուն, տօն չնորհաւորելու կ'երթան: Արաբկիրցի միմիայն իր թաղի տոները այցելելով չի գոհանար, այլ քաղաքը ամբողջ, ոտքի տակ կ'առնէ: Կէսօրը ուր որ հանդիպին հոն կը ճաշեն, և ասիկա Արաբկիրցի ընտանիքը իրեն համար մեծ պատիւ մը կը համարէ որ իր երգիքին տակ հիւր ունի մանաւանդ Ծնունդի սուրբ օրերուն:

Բնական է մէկ օրուայ մէջ կարելի չէ որ ամբողջ տունները պտըտին, այդ գործողութիւնը մի քանի օր կը տեւէ: Հոս ըսենք որ ասիկա լաւ առիթ մըն է ամուսնանալ փափաքող տղոց համար աղջիկ տեսնել, երբ այս վերջիններն են որ հիւրերը կ'ընդունին և անոնց կը ծառայեն:

Ծնունդի գիշերը, աղքատները տունները կը պտըտին, «Մ'ելքոն. Գասպար և Պաղտատար աւետիս», երգելով, կ'աւետեն Յիսուսի ծնունդն ու նուէրներ կ'ստանան:

Տօնական օրերուն, Արաբկիրի տանիքները օդը կ'ելլեն: Հոն առատօրէն կը հոսին օդին ու գինին: Թաղի բնակչութիւնը ամէն երեկոյ կը հաւաքուի դըրացիի մը տունը: Հարս, աղջիկ, տղայ, կիներ ու չափահաս մարդիկ բոլորն ալ կը խաղան «կը չեղեն ու կը դառնան»:

Կաղանդի ու Ծնունդի օրերը կ'անցնին: Ժողովուրդը դործի կ'սկսի: Հակառակ օրերու կարճութեան

այր մարդիկ չուկայէն շուտ կը վերագառնան որովհետեւ ձմեռը դործերը դանդաղ կ'ընթանան: Երեկոյնները տուները իրենց կարգը չ'են կորսնցներ, ամենայն հաւատարմութեամբ, ընթրիքէն վերջ, թաղեցիք կը հաւաքուին մէկ յարկի տակ, կ'ուրախանան:

Ու Բարեկենդանն ալ չ'ուշանար աւելի խանդ բերելու, ամէն երեկոյ սարքուած ուրախութեանց: Բարեկենդանի քնքը կ'ըլլայ վերջինը և ամենէն լաւը, որմէ ետք ժողովուրդը սուգի կը մտնէ, Մեծ Պահքի զոր Արարկիրցին ամենայն խստութեամբ կը բռնէ:

Մեծ Պահքի օրերուն, թէպէտեւ ժողովուրդը դարձեալ նստելու կ'երթայ բայց երգ, նուագ գոյութիւն չ'ունին — ապաշխարհանքի մէջ է:

2. ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱԶ, ԶԱՏԻԿ, ՇԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Մինչեւ Տեառնընդառաջ, Արարկիր սաստիկ պաղ կ'ընէ, իսկ անկէ ետք պաղը կը «կոտրի»: Քաղաքին բնակչութեան մէջ, մանաւանդ թուրքերուն քով այն աւանդական գաղափարը կայ թէ, երբ Տեառնընդառաջին հայեր ամէն անկիւնէ կրակ կը վառեն, միջնորդ տը կը տաքցնեն որով և պաղը մասամբ կը մեղմանայ, կը «կոտրի»:

Տեառնընդառաջին ժողովուրդը իր հեթանոս հայրերուն օրերը կ'ապրի, ամէն տանիքէ բոցավառ խարոյկներ կը բարձրացունեն, ամէն բարձր անկիւններէ բոցերը ուղիղ գծերով երկինք կ'ուղղուն — կրակի պաշտամունք կայ կարծես: Այդ օրուայ կրակի մոխիրէն տան օճախին կը խառնեն — կրակը անոր մէջ միշտ վառ մնալու համար:

Տեառնընդառաջէն ետք, Մարտի անձրեւները հետըզհետէ կը հալեցնեն ձիւնը: Մարտի կիսուն «Պտուկ

կոյող»ը, Գարնան առաջին ծաղիկը կ'երեւայ և Ապրիլին արգէն բնութիւնը զարթնած կ'ըլլայ իսկ Ծաղկազարդի ու Չատկուայ կիրակիներուն կատարելագործուած: Ամբողջ Արաբկիրը կանաչութեանց տակ ծածկուած է: Ծառերը ծաղկաղարգ, արտերը ծաղկալի, մեղուները կը բզզան, առունները կը թթջեն, թռչունները կը ճռռողեն իսկ ժողովուրդը եկեղեցի լեցուած Աստուած կը փառաբանէ: Քիչ վերջ կիրակնօրեայ աւարարդութիւնը կը վերջանայ, խայտաբղէտ բազմութիւն մը դուրս կ'ելլէ, ժամերով եկեղեցիէն կը բխի:

Արաբկիրի սիրուն աղջիկները, նոյնտը չըջաղգեստ հագած, ձեռքերնին հինայոտ, գլուխնին ժապաւէն կապած, մազերնին մանր, մանր տասը և աւելի հիւսքերով, արծաթէ շղթայով, արծաթէ գօտիով, գիրգ բազուկները գոյնգգոյն ապարանջաններով, կը քալեն, զոյգ զոյգ, խումբ խումբ, թեւ թեւի, Արաբկիրի աղուն՝ աղջիկները...

Այր մարդիկ երեք օրերէ ի վեր՝ Հինգշաբթի, Ուրբաթ, Շաբաթ, Մայր եկեղեցւոյ ստորոտը, «խէյրէթ» թթենիներուն տակ, խանին և շուկայի խանութներուն տանիքները սրայի են նստեր: Հաւկիթները կողովներով կը պարպուին, կուտան, կ'առնեն, կը «զէրնեն», կ'ուրախանան մինչեւ կիրակի երբ և տունները կ'այցելեն՝ Չատիկ շնորհաւորելու:

... Արաբկիրի Չատիկը, զոյգ, զոյգ պսակներ, ուրախ հարսանիքներ, կարմիր, կապոյտ հաւկիթներ, Ֆռլ, Ֆռլ ֆոֆոիկներ, պզպլուկներ, Շամ չաքարներ ամէն կողմ, ամենուն ձեռքը, գոհունակութեան ժպիտներ ամենուն դէմքին վրան — Արաբկիրի Չատիկը...

Չատիկն ալ կ'անցնի: Օրերը երկնցեր են, գիշերները կարճցել, մարդիկ ա'լ երեկոյները չ'են նստիր, կանուխ կը պառկին, կանուխ կարենալ ելլելու համար:

Բնութիւնը տակաւին պաղ կ'ընէ, կէօլ-Տաղը ձիւնով ծածկուած է ու Մունզուրը մշուշին մէջ թաղուած: Մերերը Համբարձման կ'սպասեն զիշերը դուրսը, տանիքին վրայ, բաց երկնակամարին ներքեւ քնելու: Երիտասարդ ու երիտասարդուհիներ աւելի տենդագին կ'սպասեն այդ օրհնուած, օրուայ — վնիկին:

Վիճակին — Համբարձման — նախօրեակին ամէն թաղի մէջ մանչ թէ աղջիկ հաւաքուած, եօթը աղբիւրէ ջուր կը կրեն, եօթը տեսակ ծաղիկ կը հաւաքեն, եօթը տեսակ պտուղ կը բերեն ու կը լեցնեն ամանի մը մէջ, հոն կը նետեն նաեւ իւրաքանչիւր անհատի նշանը: Ամբողջ զիշերը, անմատչելի տեղ մը, բերանը բաց կը մնայ: Առաւօտուն ամանը մէջտեղ կը բերեն, բերանը դոց, փոքրիկ աղջնակ մը ամանին գլուխը կը նստեցնեն, ձեռքը հաստը նշանը, ջուրէն դուրս, ծածկոցին ներքեւ կը բռնէ ու թաղին մէնիքին (տաղ ըսող) ամէն մէկ առարկայի մէնի մը կ'ըսէ:

3. ՎԱՐԴԱՎԱՌ, ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, ԽԱԶՎԵՐԱՑ

Ամառ է: Արաբկիրցին տանիքը կը գիշերէ: Օրերը հետզհետէ աւելի կը տաքնան, պտուղները կը հասունանա ու Վարդավառն ալ իր գէմքը կը ցուցնէ:

Վարդավառի տօնէն շաբաթ մ'առաջ Արաբկիրցիք, ընտանեօք, Անդի Չային (Յանկոյին Չայ) եղբրքը վերան զարկեր են: Ամէն երեկոյ հարսանեկան տօնախմբութիւն կայ կարծես, ժողովուրդը վրաններէն դուրս եկած, լուսնի լուսով, պար կը բռնեն. կ'ուրախանան հայրենի ձորերուն ծոցը:

Գետին եղբրքը, առատ ջուր, արեւը պայծառ, մարդոց տրամադրութիւնը տեղը, զիրար կը լողցնեն, անցեալ տարուայ վրէժնին կը լուծեն:

Վարդավառին կը յաջորդէ՝ Աստուածածինը —
սօ՛նը բերրութեան՝ հայոց աշխարհի արդանշին: Կի-
րակի մայր Տաճարէն կ'օրհնուն անդաստանները բո-
լոր, խաղողը զճրուխտ: Քաղաքացիներէն չատեր
ուխտի են դացեր, ամուլ կիները ամէն, Քուչնայի
ճամբան են բռներ — Աստուածամայր, անոր տաճա-
րին սրբատաշ քարերը համբուրելու, անոր առջև բա-
նալու իրենց սրտերուն ծալքերը բոլոր...

Սաչին Արարկիր պաղ կ'իյնայ: Ժողովուրդը տա-
նիքներէն ներս կը քաշուի: Կամաց, կամաց տերեւա-
թափն ալ կ'սկսի, փողոցի երթիւսկը կը նօսրանայ ու
ձիւնը կը նստի հայրենի աշխարհի պորտին վրայ:

Բ. ՈՒՒՏԱՏԵՂԻՓ

Գաւառացիին համար կրօնական որով և հոգեբանական տեսակէտներով մեծ տեղ կը գրաւեն ուխտատեղիները — ուխտը: Տան մէջ հիւանդ ունին, զուրպէթէն զի՞ր չի դար, զաւանկ չ'են ունենար, լուսնոտութիւն ունին, չար աչքէ՞ զարնուած է, ընտանեկան խռովութիւն ունին, մայրեր կաթ չ'են ունենար իրենց երեխաներուն բաւարարելու չափ, կը գիմեն այս կամ այն սրբատեղիին, կ'ուխտեն արեւ մատաղ, կը զենեն ոչխար, աքաղաղ նայած իրենց կարողութեան: Ոտարոպիկ կը քալեն մինչեւ ուխտատեղին, ծունկերուն վրայ կը բարձրանան լեռը ուր կը գտնուի ցաւերու դարմանը, մուրատատու սուրբը:

Ուխտատեղիներուն ամենէն կարեւորն ու նուիրականք անկասկած երուսաղէմն է, որը տեսնել կը նշանակէր արքայութեան արժանանալ: Ահա թէ ինչո՞ւ դաւառի ծերերը երբ իրենց վերջին օրերը կ'ապրին յեաին փափաք մ'ունին որդիներէն կատարուելիք — զիրենք երուսաղէմ զրկել:

Շատ քիչեր են որ կ'արժանանան այդ փափաքին: Ամէն քսակի յարմար չ'է, մօնաւանդ այն օրերուն երբ շաբաթներով, պէտք էր ճամբորդել գրաստեւրու վրայ — Արարկիրէն մինչեւ երուսաղէմ:

Դացողները «հաճի» կամ «մղտեսի» կը կոչուին, որպէս նշան իրենց մարմինն վրայ զրոյմել կուտան խաչ, սրբատեղիի պատկեր, թիւ և թուական: Երուսաղէմէն դառող ուխտաւորը, զրացիներուն, ազգականներուն, ծանօթներուն նուէր կը բերէ և «Էրիսա»

դէմա» նուէրները մեծ խնամքով կը պահուին անտուկ-
ներուն անկիւնները որպէս մասունք, որպէս բուժիչ
մէկ դեղ որ կը կախեն հիւանդին վզէն, կամ կը դնեն
մատը, և կամ կը ձգեն վրան, հետեւած «մասունք»ին
գործածուելու յարմարութենէն:

Հեռաւոր ուխտատեղիներէն երկրորդն ալ Մշոյ Ս.
Կարապետն է:

Մուշը, Արաբկիրցիին լաւ ճանչցած քաղաքներէն
է: Արաբկիրցին մանուսայի մեծ առեւտուր ունի Տէր-
սիմի քիւրտերուն հետ, Մուշի ու Պիթլիսի, որով դիւ-
րութիւններ չատ են Ս. Կարապետ երթալու մեծ
թուով — կարաւանով:

Քաղաքէն դուրս կը գտնուին՝ Ս. Սարգիս, Փիւ-
պոս Առաքել, Ս. Մամաս, Ս. Գօղմոնտիանոս, Աստ-
ուածամայր:

Քաղաքին մէջ կան՝ Ս. Գէորգ, Ս. Թագուհի և
եղբայրը Ս. Առաքել: Ս. Գէորգ կը գտնուի քաղաքին
հիւսիսային կողմը, կը կարծուի թէ Ս. Գէորգ այդտեղ
գլխատուեր է ու տակաւին անոր գանկը, գուռուն մը,
կայ փլատակ մատուռին առջեւ որուն մէջ հաւատաց-
եալները ջուր կը լեցնեն ու կը լուացուին, ցաւերու
բժշկութիւն ստանալու համար:

Ս. Թագուհին կը գտնուի Շահրողի լեռան գագա-
թը, իսկ Ս. Առաքել անոր ստորոտը: Մանուկներու
հիւանդութեանց, մայրերու կաթի նուազութեան հա-
մար կը դիմեն այս սուրբերուն:

Քաղաքին մէջ կան նաեւ շատ մը աղբիւրներ ու
րոնք տեսակէտով մը ուխտատեղիներ են, առանց սա-
կայն ոեւէ սուրբի նուիրուած ըլլալու, այլ կը կրեն
անունները այն հիւանդութեանց որոնց դարման են
իրենց ջուրերը: Հետեւեալ հատուածին մէջ աղբիւրնե-
րուն մասին աւելի կը խօսինք:

Գ. ՏՆԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՁ

Արաբկիրցիք ընդհանրապես առողջ են, կայտառ, ջլապինդ և երկարակենցաղ: Հիւանդութիւններէն շատ շատերը անծանօթ են: Առ հասարակ կ'ունենան թուշ նաւոր կենդանիներէ խայթում, ծառէն, տանիքէն վար իյնալ, ջերմ, ձմեռները պաղարուծիւն, կապոտ (կապոյտ) հաղ և խն: Երբեմն երեւան կուգան նաեւ «բարակ ցաւ»ն ու «ֆրէնկ հիլլէթ»ին որոնք ղուրպէթի չարիքներուն է'ն զարհուրելիներն են: Կայտառ ուժեղ գաւառացին, կարմրայտ Արաբկիրցին կ'երթայ զուարթ ու կը վերադառնայ հազալով, տխուր դաւ կահար:

Արաբկիրցին բժիշկի շատ հաւատք չ'ընծայեր այլ կը հաւատայ իր ուխտին, աղօթքին ու «կիներու դեղերուն»:

Այս կիները միեւնոյն ատեն մամաներ — դայիակներ են: Երբ ծոցւոր մայրը տակաւին ոտքի վրայ է, մաման երբեմն կը հանդիպի ու ծննդաբերութիւնը դիւրացնելու համար, մանաւանդ եթէ առջինեկն է, թեւադրութիւններ ու դարմաններ կ'ընէ: Մայրը «տաքցնելու» համար օղի և գինի կուտայ ամառուայ եղանակին, իսկ ձմեռը տաք հող կը դնէ ոտքերուն տակ, և կամ ջուր կը տաքցնէ, մէջը օղի կը լեցնէ ու չոգիին «վրայ կը նստեցնէ»:

Երբ մօրը խիթերը շատնան, դայն կը պառկեցնէ:

Մաման, մէկ երկու տարեց կիներու ընկերակցութեամբ պզտիկը կ'առնէ: Եթէ նորածինը իր «ընկա՛յ, ընկա՛յ»ն չ'ընէ, պորտը կը կթէ, թէ այդ ալ օգուտ չ'ընէ դէրտէկ մը կ'անցնէ հակաբերնէն ու կը փչէ...

Նորածինը տաք ջուրը կը դնեն, կը լուան, մարմնին ամէն մասերը կ'աղեն, կը կապկպեն — ղուցաղ կ'ընեն ու մօրը քով կուտան: Երկու օր ետքը նորէն կը լուան: Այս առաջին լողանքներուն օճառ չ'են գործածեր:

Մօրը խիթերը մեղմացնելու համար անուխ, անխոն կ'եփեն ու կը խմցնեն որոնք կը փութացնեն նաեւ կաթը: Առաջին երեք օրերը եղ ու մեղր կը կերցնեն մօրը և եթէ կաթը ուշանայ արգանակ կուտան:

Մայրը 5—10—15 օրուայ ընթացքին կը պառկի, մերթ կ'ելլէ: Երբ երեխան կաթ ուտելու սկսի, բերանը մօրը կերած եղ ու մեղրէն կը դնեն որպէսզի լեռմարը (սաղմնային երեխաներու կղկղանք) ձգէ:

Նորածինը ութը օր յաջորգաբար կը լողցնեն, «ութը ջուր կ'առնեն», որմէ ետք կը տանին կնունքի:

Կնունքէն երկու օր վերջը պզտիկը «կնունքէն կը հանեն»: Եթէ մանչ է, երկու սեռակից փոքրիկներ կը բերեն, եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան պահուն, վառուած կէս մոմերը կը վառեն ու կը լողցնեն: Մաման կը փաթտէ երեխան ու օրօրոց կը դնէ հազար ու մէկ բարեմաղթութիւններով՝ «ճիւղեր ձգես, բարի աւուր մնացած ըլլիս, հայրոք, մայրոք վնծնաս, օճախիդ էշիկին թագը դառնաս»:

Քառասուն օր երեխան առանձին չ'են թողուր, «քառսուն կոխ» չ'ըլլալու համար: Փոքրիկին բարձին տակ հաց, աղօթագիրք կամ Աւետարան կը դնեն: Քառասուն օր ետքը մայրն ու երեխան բաղնիք կը տանին: Մինչեւ այդ, մայրը «հասակով» լողցած չ'ըլլար այլ «պզտիկ» մը:

Ինչպէս բժշկութեան, Արաբկիրի մէջ ալ, զեղեւրուն մեծ առկուսը բոյսերը կը հայթայթեն: Այսպէս, ջրախոտ, ճննդուայ խոտ, սոխ, պաստեխ, բաղեղի տեւրեւ վէրքի համար են: Գետնախնձորը, վարդի « ջուր » նուաճ մանածը գլխի ցաւի կը գործածեն: Նիրվէկ չիչեֆի, անուխ, դրաք չիչեֆի, մանուշակ, օխլամուր, ճեւնէ, բրնձ, չորցուած կամ թարմ վիճակի մէջ կ'եփեն ու կը խմցնեն « փոր ցաւող » ներուն:

Ալքոյններն են՝ օղին, գինին ու քացախը: Օղին կը խմցնեն երբ մէկուն փորը ցաւի ու կը քսեն գէմքին, գլխուն երբ տաքութիւն ունի և երբեմն ալ կարմիր աղով կոնակին կը քսեն: Գինին կը գործածուի կարկարայի և եթէ ենթական պաղ առած է, կը տաքցնեն ու կը խմցնեն: Քացախը՝ երբ դարչապարին քսեն՝ « կրակութիւն » (տաքութիւն) կ'առնէ, նոյն նպատակով քացախի մէջ լաթ մը կը թրջեն ու հիւանդին ձակաւին կը դնեն: Եթէ մէկը նուաղի սոխ մը կը կտրեւ ու քթին առջեւ կը բռնեն, կամ մուխ կուտան ծուծն քէն և երբ սթափի անմիջապէս վարդի ջուր կը խմցնեն:

Արաբկիրի մէջ ամենէն չատ պատահած ցաւը, թերեւս մսաղթին է « տամարը տամարին վրայ ելլել »-ը, ինչպէս իրենք սովոր են բացատրելու: Ասոր դարմանը գաղջ, օճառ ջուրով, մի քանի անգամ առանց պաղի տալու՝ մարձումն է որը ունի իր վարպետները, ամէն մարդու գործը չէ:

Արաբկիրցի բեկաբուժները ամենայն ճարտարութեամբ կ'օտրած ոսկորը կը կապեն, պոչի ոսկորը եթէ « իյնայ » զայն « ճթրցնել »-ով կը տեղաւորեն: Իսկ եթէ պորտը « իյնայ » ենթական կոնակին վրայ կը պառկեցունեն, ցուցամատերնին, կակուղ լաթ մը փաթտած, պորտին մէջ կը դնեն ու վրայէն կը զառնան մինչև որ մատը ինքնին զուրս գայ:

Աչքը, որուն ցաւը շատ է, դարմանումի եղանակներն ալ բաղմամբիւ են: Եթէ աչքի ցաւը քրոնիկ դառցեր է գանկը կ'ածիլեն, արիւն կ'առնեն ու շատ հեղ ալ sqռուկ կը ձգեն աչքին քովերը որպէսզի «աղտոտ» արիւնը ծծէ:

Եթէ աչքը արիւն հաւաքուի թղենիի կաթ կը կաթեցնեն, մէջը աղուամազ ըլլայ նմպզով կը քաշեն, ծծիկները (թրաքում) կապոյտ քարով կամ շաքարով կը քերեն, մեղր կը քաշեն կոպերուն, առջինեկ աղջիկ գաւակ ունեցող, հանդարտ բնաւորութեան տէր կնոջ կաթը կը կաթեցնեն ու կ'արգիլեն թթու, կծու ուտելէ:

Դանակի և այլ պատուածքներու վրայ ղլինճ եալի կը դնեն: Այս դեղը կը պատրաստուի մուկի ձագերէ կամ երկրմարերը (թրթուր) ձիթաււղին մէջ, արեւուն տակ օրերով պահելով: Գլուխ «ծակիլ», ինչ որ շատ կը պատահի, վէրքին վրայ քիչ մը ճերմակ աղ դնելէ ետք, այրուած լաթի մոխիրով կը ծածկեն ու կը կապեն:

Ճիպարը, որ մեծ տեղ ունի դեղերուն մէջ, կը պատրաստուի խարսալե, սև ձիւթէ, աղէ սարչինէ, եւայլն:

Արաբկիրի կիները կը «բռնեն» վախը և դուլինճը, կը «կապեն» գողը (ջերմ) ու կ'աղէկցնեն հարբուխ՝ աղ «օլորել»ով:

Արաբկիրի մէջ կայ նաեւ ժառանգական բժշկութիւն, ինչպէս դեղնութիւն (դեղնացաւ) «կտրել», լուսնոտի վրայ կարդալ, ևլն.: Քամի (քրոնիկ յօգացաւ) ունեցողները և ամուլ կիները աւագը կը թաղուին: Բրինչի ծառը միշտ նուիրական է, զայն չ'են կտրեր: Արձենին և մորմենին դողի համար են: Հագուստներէն կտորներ կը կապեն անոնց վրայ, այս ծառն ու թուփը երբեք չ'են կտրեր, տեղէն չ'են հաներ:

Երբ մէկը կը գողցնէ (ջերմ ունի) ենթական կը

տանին Ս. Աղբիւր, Դող Աղբիւր կամ Բողող Աղբիւր, ուր հիւանդը լողնալով մի քանի անգամ և հագուստէն կտորներ կապելով անոնց քով կանգնող ծառերուն կամ մացառներուն վրայ — կ'ապաքինի:

Տապաս Աղբիւրը կը բուժէ տապաս կոչուած մորթախին հիւանդութիւնը: Հիւանդը կը լողնայ և կը խմէ աղբիւրին ջուրին մէջ լուծուած սօսուր (կարմիր, կակուղ քար):

Կաթն Աղբիւրը սակայն է՛ն կարեւորն է, ի մասնաւորի ծիծ տուող մայրերուն համար որոնք երեխան գոհացնելու չափ կաթ չ'են ունենար: Արաբկիրի մէջ, նորածինը անպայման մօր կաթով կը դիեցնեն. անասունի կաթով մեծնողը, կ'ըսեն, ապերախտ կ'ըլլայ, խեղ չ'ունենար ծնողքին, ատոր համար շատ կը մտահոգուին ու կը զիմեն Կաթն Աղբիւր որուն ալը կը գտնուի գողաւոր ժայռի մը ներքեւ, առջեւն ալ ունի ծառ մը: Ուխտաւորները հետերնին լեարդ մը կը տանին ու կը կախեն ծառէն, պզտիկը կը հանգչեցնեն ժայռին տակ, և իրենք կը հեռանան քիչ մը տեղ ու կ'ապաստեն մինչեւ որ մանուկը լայ: Մայրը, երբ զաւակին ձայնը կ'առնէ, կ'երթայ ջուրէն ափ մը կը խմէ ու պզտիկը կը ծծցնէ — կաթը սալնքներէ՛ն կը յորդի...:

Արաբկիրցիք, մասնաւորաբար ծերերը, կը հաւատան թէ ամէն աղբիւր իր անտեսանելի տէրը ունի որ կ'ապրի աղբիւրէն ներս, ջուրին մէջ: Արեւմտէն ետք, երբ ուէ մէկը մինակը աղբիւրի մը առջեւէն անցնի պէտք է Աստուած յիշէ ապա թէ ոչ կը «չարփուի»:

Դ. ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Երբ հիւանդը վերջին րոպէները կ'ապրի, ձայն չ'են հաներ որպէսզի հոգեգարձ չ'ընէ: Քովը նստողը, երբ ճթրտուկ մ'առնէ ինքզինք քունի կուտայ որ հոգեառ հրեշտակը համարձակ գայ ու տանի:

Մահը երեք կերպով կ'ստուգեն, բազկերակին զարկին կը նային, բերնին գէմ հայելի կը բռնեն և գարշապարը ասեղով կը քերթեն:

Ննջեցեալին տեղը կը փոխեն, վերմակին երեսը կը քակեն, գլխուն վերեւ ու ոտքին տակ մոմեր կը վառեն, ոչ գլխուն, ոչ ալ ոտքերուն տակ մարդ կը նստի, հոգեառ չար ու բարի հրեշտակներուն չի զարնուելու համար:

Հինորը տաք ջուրով կը լուսային մեռեալը, կը հագուեցնէին, կը պատանքէին և ապա նաղփաքը (գաւգաղ) կը դնէին որը սնտուկ չ'էր այլ տեսակ մը պատգարակ: Իսկ մեր օրերուն լուսին ու ճաղփատը վերցըռւեր են:

Ննջեցեալին զրպանները skrs, ցաւ ունեցողները նամակ իսկ հիւանդութիւն ունեցողները եղունգներն կը դնեն: Մեռեալին տէրերը երբ իմանան չ'են ձգեր ու քովհետեւ «հողին տակ տանչուի կու» կ'ըսեն:

Եթէ ննջեցեալը աղապ աղջիկ է ոտքը հիցցէ կը դնեն, օժիտը և իրեն զարդերը միասին կը թաղեն: Իսկ թէ որ աղապ տղայ է ճկոյթը հիննէ կը դնեն, վիզն ալ փուշի (մետաքսէ թաշկինակ) մը կը կապեն:

Մեռեալը վերցուելէն ետք, տեղը քար կը դնեն, որպէսզի իրեն ետեւէն անմիջապէս ուրիշ մըն ալ չի տանի: Աչքը բաց չ'են թաղեր:

Թափօրին կ'ընկերանան այր մարդիկ միայն իսկ

կիները տունը նստած մախսուն (մահ տուն) կը բռնեն: Եօթը օր ամբողջ կուլան, այդ ժամանակամիջոցին ճանչուոր և հետուէն հեռու ծանօթ կիներ կարեմութի կուգան և իրենց վերադառցին, ճամբան, մահտան մէջ իրենց աչքերը սրբած թաշկինակները կը լուան և ապա իրենց տուներէն ներս կը մտնեն: Եօթը օր շարունակ այդ տունէն ծուխ չի բարձրանար, սգաւորներուն ուստեսը թաղեցիները կը հողան:

Ութը օր ետք հողուոյ հաց — հողուոց — կուտան, արեւմատաղ կ'ընեն: Ննջեցեալին սիրած ուտելիքէն աղքատներուն կը բաշխեն ամէն տաղաւարի միւսնայն տան գերեզման օրհնել կուտան, իսկ ժամկոչ Աղբօր որ ամէն տաղաւարի հաց հաւաքելու կ'ելլէ թաղէ թաղ «Ժամկոչ աղբար»ը անօթեցեր է ըսելով, մահուան հանդիպող առաջին տաղաւարին ժամկոչին եօթը հաց կուտան:

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Արաբկիրի բարբառը որը ճոխ է ասացուածքներով, բաժներ ենք երեք մասերու—առած, անէծք և օրհնութիւն: Մենք չ'ենք պնդեր թէ անոնք բոլորն ալ Արաբկիրի ժողովուրդին յատուկ են, կրնար ըլլար որ ուրիշ քաղաքացիներ ալ նոյն ասացուածքներէն մաս մը գործածեն: Մենք գրի ենք առեր միայն այն հայերէն ասացուածքներէն մաս մը որ Արաբկիրցիին այսօր իսկ կը գործածէ:

Ա. ԱՌԱԾ

Ալիւս (ալիւր) մաղեցի, մաղս կախեցի:

Ածան հաւը կակկըճան (հաւու ճայն) կ'ըլլիկու:

Աղէկով, գէշով էլին լիսանը (լիզուն) չ'ըյնիս:

Աղջիկը առաջուընէ չի ծեծողը, յետքէն ծունկը ծեծէկու:

Աղջիկ քըզի կ'ըսիմ, հարսուկ դուն լսէ:

Աշխարքը փլչինէ մէջը մարդակ մը չ'ունիմ:

Առաջ ասեղը քըզի խոթէ, յետքէն մախաթը ընծի:

Ասեղին ծակէն Հինդիստան կու հայի (նայի):

Ատ պիտթէնը (ամբողջ) ընկողին ղապուղը (կեղե)

չի լեկցներ:

Ատոր ջուրէն պուլղուլ (ձաւար) սաւմիշ (լուալ) չ'ըլլիր:

Արգել (անձրեւ) էկած օրը հաւուն ջուր տուրող
շատ կ'ըլլի:

Բաղնիք մտնողը կը քրտնի:

Բանը բուսած է (յոյս չ'կայ, մեռած է):

Բանը բուրդ է (վիճակը յուսահատական է):

Բերանը օսպ (ոսպ) չի թայլիր (ֆնալ, կենալ):

Բոչա է իջեր (աղմուկը շատ է):

Գիտցած թանգ, չի գիտցած մածունիդ հետ մի
փախեր:

Դործը առուն ձգեր է:

Դուն քուն բախտդ արթուն:

Դուռը ամուր գոցէ, գրացիդ գող մի բռներ:

Երեսը թքնասնէ, արգել կը կարծէ:

Երեսէն ճանճ մ'որ իյնինէ հազար կտոր կ'ըլլիկու:

Երեսը պուղղուրի ջուրով են վլացեր (լուացեր):

Երեսին շան տէրի (մորթ) են քաշեր:

Երկինքը փնտռածը երկրին վրայ գտաւ:

Եփած ապուրին մէջ պաղ ջուր չ'են խառներ:

Էլին պտուկը հայելու էրկան չլի (վիդ) կ'ուզէ:

Էլինը (օտար) անուշ կ'ըլլիկու:

Էշը եօթը հեղ Երուսաղէմ գացեր է կինէ էշ մնացեր է:

Էշը չի կերած խոտը ուտենէ գլխը ցաւի կու:

Թէք (անդոյգ) ընկողին քար չի նետեր:

Ինծի բէլ ըսողին գոնէ գլխը մաղ ըլլե՞ր նէ:

Իշուն քթին վարդ կը բռնես:

Լաւ մարդը, խօսքին վրայ կուգայ:

Խալթ (սխալ) ըրինք առուն վրայ դուռ բացինք:

Խենթին արտն է կանչցեր:

Խենթը գացեր է հարսնետուն, հոս աղէկ է, ըսեր
է, քանց մեր տուն:

Խենթը ըսաւ, խելօքը հաւտաց:

Խենթը խենթին խնամի, խենթը, խենթին կ'ըլմանի

Խրատ տուրող շատ կ'ըլլի, ըմմա հաց տուրող քիչ:

Կատուին քիթը հոտ է առեր:
Կատուն քացախ է խմեր:
Կեթանկու սերն ու մեղրը
Մնանկու չոր պրկունքները (չրթունք):
Կոտիկ, կոտիկ եղ ունիմ
Ամէն մարդու տեղ ունիմ:
Կուտը, կուտին բնկեր կ'ընէ
Ճոթը (ծայր) ճոթին կու հասցնէ:
Կովս մեռաւ, խապս կ'ըյեցաւ:
Հացն ալ խտին կերէ է:
Հաց ունիս նէ, թրջէ ու կեր:
Հեղ մ'ալ հարս էլլեմ նէ բարձին վրայ ամուր
տի նստիմ:
Հէմ (թէ) լանք, հէմ էրթանք:
Ձագար պողաղ (որկոր, կը նշանակէ՝ շատակեր):
Ձիուն տեղ է՝ մի կապեր:
Ճրագը տակը լոս (լոյս) չի տար:
Մաղը ծակ է, օսպը քարոտ է:
Մատս քթիս հոտ չի տուրաւ:
Մարդուն տախտակը մըխ (գամ) վերցնենը:
Մարտին հավային (բնութիւն) կ'ըմանինը:
Մեր հացին մէջ աղ չիկայ(տպերախտ զաւկի կըսուի)
Միս ըսիմ օր իմ պտուկս էփի, ուրիշինը ինծի ի'նչ:
Մկան չըռը (մէղ) ջաղջին (ջրադացք) ֆայտայ (օս
գուտ) է:
Մուկն ալ պզտիկ է ըմմա ինկած տեղը մնտուէկու:
Մօրը գովածը զիր ու փախիր,
Էլին գովածը առ ու փախիր:
Շունը հաչկուլ եկեղեցին չի մնտըսիր (աղտոտիր):
Շունն ալ գէր կ'ըլլի ըմմա, միսը չ'ուտուիր:
Չորս ճոթը ջուրին տուրեր կ'ենք:

Պատէն քերպիճ (աղիւս) չէ ընկեր (զաւակ ունեցած չէ):

Պորաք ես չ'եմ կ'ըյեր օր գիտնամ:

Պօղաղին համար զատիին (զատաւոր) կ'եթակուէ:

Ջուրը կուգայ կ'աղակու,

Խենթը կ'ուտէ խաղակու:

Սոխ չ'եմ կերեր օր (որ) սիրտս էյի (վառի):

Սոխին քաղցրը չ'ըլլիր:

Սեւը ներս, ճերմակը դուրս:

Վախթը (ատեն) գայնէ քարէ տանձը հասուննակուէ:

Վարդոզ (հոսող) ջուրը աղատտութիւն չի բռներ:

Վարձք ընողը, կոծ կ'ընէ:

Վեր թքնեմ առիք, վար թքնեմ մօրուք:

Վերի յարկը պարապ է:

Տաշոնը գետին, ձանը (ձայն) երկինք:

(քուռակ) Տասը փարանոց իշուն, հինգ փարայի քուռիկը կ'ըլլիկու:

Յած տալէն թութ չ'ուտեր:

Յուրաք խլլոտին մահանայ (պատճառ):

Փշած հացդ դգալի չի գարը:

Քուրթը թանին թթու չ'ըսել:

Օրը (բնութիւնը) իս (զիս) կ'ըլլմանի:

Բ. ԱՆԷԾՔ

Անուկդ, ձանդդ գետնէն գայ:

Անուկդ վերնայ:

Աչիչիդ (աչք) լոսը քօրնայ:

Ասուծմէ գտնաս:

Բոլորս ես օլորուեր:

Գարչելիս քեզ մնիկ:

Գետնին եօթը զաթը անցնիս:

Գլխուս ձոն (ձիւն) բերողին, Ասուած ալ անոր
բերէ:

Երեսդ գետնին դայ:

Զլխտիս քեզ մնիկ:

Էլէկճի (մաղ չինող) բոշա:

Էրթալդ ըլլի տէ գալդ չ'ըլլի:

Իշու գունակ, իշու սփա:

Խելքդ առնողները հոգիդ թող առնային:

Ծակիկ, ծակիկ ծակծակիս, դեղին ջուրդ վարդէ:

Կերածդ աչքդ քօրցնէ, էմէկս քեզ թօփ ուղիմին
էնէ, դռները իյնիս:

Կերած կաթդ քթէդ ֆիթիլ, ֆիթիլ էտ դայ:

Կորպակորպ (թափառական) ըլլիս:

Կրողը տանի սուրաթդ:

Մախիրի (մոխիր) վրայ նստիս:

Մարըդ (մայր) չուս մը ցըյներ տէ քեզ չի բերեր:

Շան ձագ,

Շուն չանորդի, վար անցնելիք:

Պօյըդ (հասակ) գետնին դայ:

Պօյըդ ծալլուի:

Սէպէպին աչքը քօրնայ, մուրատը փորը մնայ:

Սեւ ֆողը (հող) դրուիս:

Վայըդ տամ (վրադ լաց ըսեմ):

Տունդ գլխդ աւրի (փլի)

Քոչան գլխի:

Օճախի կատու:

Օճու աղու (թոյն) տուրող:

Օրոմ (որոմ) ցանող:

Գ. ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

Ազատուիս բարով:

Աստուած էօմիւրդ (կեանք) աւելցնէ, մէկ օրդ հա-
զար էնէ:

Ասուած մուրատիդ հասցնէ:

Ասուած ջուրի պէս մուրատդ տալ:

Ասուծոյ պէրէքէթը (օրհնութիւն) մէջը ըլլայ:

Ատի հին, հազարը նոր:

Բերանդ դալար մնայ:

Բերնին համոք ուտէք:

Դուռդ միշտ բաց մնայ:

Երկինքէն վաթի (թափի) գետնէն ժողվես:

Զաւակներուդ խերը տեսնաս:

Խանէդ (տուն) շէն մնայ, օճախդ վառ մնայ:

Ծլիս, ծաղկիս, գրկուիս պառկիս:

Կանանչ արեւ ըլլիս:

Ձեռուիդ դալար:

Մէկ բարձի վրայ ծերանաք:

Մէկ ուղես հազար տայ:

Միաթագ, միապսակ էնէ:

Շատ ապրիս, շատ խնտաս:

Պապուդ օճախը շէն մնայ:

Պօյովդ նշանած մը գտնաս:

Սեղանը դրուած մնայ, վաստկողը սաղ(ողջ) մնայ:

Վայելես բարով, ատկէ խասերը (չաւ) հագնիս:

Քար բռնես օսկի (ոսկի) կ'ըլի:

ԱՐԱԲԿԻՐԱՅԱՅ ԿԻՆԸ

Ա. ԱՂԶԻԿ

Արաբկիրցի մայրը երբ աղայ բերէ, անոր ներքե
 երկու մինտեր կը ձգեն: Այդ հարսը թէ կեսայրոջ, թէ
 կեսորջ և թէ ալ ամուսնոյն կողմէն կը սիրուի որոնք
 ղինքը աւելի կը յարգեն ու օղացկանի նազերը
 կը քաշեն: Ճիշտ հակառակ պատկերն է որ մեզ կը
 ներկայանայ երբ նորածինը աղջիկ է, «ուրիշին ծախ-
 ուելիք ապրանք» մըն է որ աշխարհ կուգայ:

Արաբկիրցի աղջիկը իր մանկութիւնը կ'անցնէ
 թաղի տղոց հետ խաղալով: Անոնք ընդհանրապէս իրենց
 խաղաժայր կ'ընտրեն պարտէզներու կանանչ անկիւն-
 ները և կամ տան այգիներ իսկ երեկոյներն ալ «պեհ-
 ոււրտուք» ի համար ամբողջ թաղը:

Երբ աղջիկը 11—12 տարեկանի հասնի ա'լ անիկա
 պղտիկ աղջիկ չէ՛, պէտք է ներս մտնէ, մօրը օգնէ
 անոր տնական գործերուն մէջ: Իսկ երբ կուրծքերը
 կ'սկսին ուռիլ ա'լ խելահաս, նշանուելիք աղջիկ է:

Այդ հասակի աղջիկ մը պէտք չ'է շատ գուրս, ներս
 մտնէ, ելլէ. ամէն ձայնի պատուհանները վազէ, օտար
 աղայոց հետ խօսի, խնդայ, իրմէ մեծերուն խօսքե-

րուն մէջ մտնայ, առանց մեծի մը ընկերակցութեամբ դուրս ելլէ:

Անոր պարտականութիւնն է տուն տեղ մաքրել, կարգի բերել, որովհետեւ եկող գացողը առաջին անգամ տանը կը նայի: Եւ տանը մաքրութիւնը աղջկան ներքինին արտացոլացումն է ուստի Արաբկիրցի աղջիկը պզտիկուց արդէն՝ «սրիուշաուկի չափութ»ը ձեռք կ'առնէ և անով կը մեծնայ:

Արաբկիրցի աղջիկը իր այս տարիքին մէջ, բնազդօրէն կ'զգայ սէրը: Ամէն կիրակի ան պարապ է, և կեղեցի անգամ չ'երթար, միայն տաղաւարներուն արտօնուած է ժամ գնալ, ուստի կը հաւաքուին, կը մըտնեն սենսակ մը, կը դոցեն դոները, մարդոցմէ հեռու, հոն կ'երգեն, կը խօսին, կը հիւսեն տաղեր՝ ձախողած սէրերու վրայ, սիրոյ քառեակներ (իրենց լեզուով մեքի) իրենց բառերով, անսեթեւեթ խօսքերով, նոյն ատեն անոնց կցելով եղանակ մը հետեւած իրենց յօրինած հեյեհին կամ մէնիին:

Բ. ԱՂԶԻԿՏԵՍ

Արաբկիրցի տղան 17—18 տարեկանին, ականջին Էֆսէն (եռեւ) կ'սկսի քերել ու հատ մըն ալ ճարել: Ասիկա տղուն համար ժամանակ մը զաղտնիք կը մնայ, յետոյ իրեն է'ն սիրելի ընկերով կը յայտնէ և եթէ յարմար դատէ կ'ըսէ նաեւ քոջը: Դոյրերը այսպիսի խնդիրները չուտ կ'եփեն, հոս հոն իրենց ընկերուհիներուն, թաղի կիներուն կը խօսին, մինչեւ որ տղուն մօրը ականջը կաթի: Մայրը, յարմար առիթի մը, ամուսնոյն կը պարզէ խնդիրը: Այր ու կին խորհուրդ կ'ընեն, կը դիմեն տղուն մօտ ազգականներուն որոնց որոշման վրայ, տղան, քոյրը մի քանի ազգականներ,

խնդրոյ առարկայ եղող աղջկան ընտանիքին ծանօթի մը առաջնորդութեամբ, կ'երթան աղջիկ տեսի:

Հիւրերը իրենց տեղերը կը գրաւեն: Քառորդ ժամ մը հալ, խեբր ընտանեկան խօսակցութենէ ետք, հիւրերուն ընկերակցող բարեկամը, աղջկան անունը տալով կ'ըսէ.

— Աղջի Սիրանուշ, ընծի ջուր մը բեր:

Աղջիկը զրան ետեւ կ'սպասէ, երբ հրաման մըն է որ կը արուի կը փութայ կատարելու: Աղջիկը ջուրով՝ գաւաթը ափին մէջ առած, «կարմրելէն, ձերմկելէն, դողալով մոզալով», ջուրը կը բերէ, կուտայ, մի քանի քայլ ետ կը քաշուի, ձեռքերը կուրծքին, աչքերը գետին սեւեռած կը կանգնի:

Ջուր խմողը լմնալուն, աղջիկը դանդաղ, մանր քայլերով կը մօտենայ, գաւաթը կ'առնէ, գլխի խոնարհում մը կ'ընէ ու սիւզիւմ, սիւզիւմ (կոտրառեւելով) կ'երթայ: Սակայն որպէսզի աղջիկը լաւ տեսնեն, հիւրերէն երեցը կ'ըսէ.

— Անա, մէյմալ ընծի բերե՛ս կու: Երբ այս վերջինը ջուր կ'ուզէ, աղջիկը զրան մօտեցեր է. ուղողին միայն ձայնը կը լսէ, ետ չի կրնար դառնալ անձը որ ընչելու որովհետեւ ատիկա մեծ ամօթ մըն է: Ուստի ձամբան կը շարունակէ, գաւաթը կը լեցնէ ու կը բերէ և առանց սխալելու ուղողին կը յանձնէ: Եթէ սխալի այդ թերութիւն մըն է, կը նշանակէ որ անուշաղիւր է, և որպէսզի չի սխալի դրան ետեւ մէկը կ'սպասէ, ուղողը, տեղը, քանի երրորդ ըլլալը աղջկան կ'իմացընէ, այսպէսով կարող կ'ըլլայ բաց երես դուրս գալ այդ անեկէն:

Աղջիկեաները կէս ժամ նստելէ ետք, տան տէրը պատրուակով մը դուրս կ'ելլէ, որպէսզի հիւրերը առանձին մնալով, առիթ ունենան իրենց կարծիքը իրարու յայտնելու: Երբ բոլորին գաղափարն ալ նոյնն է,

աղջկան հաւններ են, մեկնելու ատեն, հիւրերէն տա-
րեցը տան տիրոջ մնաք բարով ըսելէ ետք կ'աւելցնէ,
«նորէն կուգանք», հակառակ պարագային լուռ կը
մնայ:

Աղջիկտեսէն մի քանի շաբաթ ետք, տղուն տնե-
ցիները կը լրտեսեն աղջկան բաղնիք գացած օրը և
իրենք ալ կ'երթան՝ աղջիկը իր մերկ վիճակին մէջ
տեսնելու...

Արարկիրցիին աղջկան գեղեցկութիւնը կը սահմանէ
հետեւեալ կերպով.—

Աղջիկը պէտք է ըլլայ միջահասակ, դէմքը կլոր,
կարմիր ու ճերմակ, քիթը բարեձեւ, աչքերը սև,
յօնքերը բարակ, ճակատը բաց, մազը սև, խիտ ու
երկար, բերանը պզտիկ, վիզը երկար, կուրծքերը լե-
ցուն, ձեռքերը մսուտ, ոտքերը պտըտիկ: Աղջկան
նիհարը յարգի չ'է, «Բարակը տախտակի պէս պատը
փակցնենկու» կամ «Մինչեւ որ հաստը բարկընանէ,
բարակին հոգին կ'ելլակու»:

Տղուն մայրը միշտ աղջկան պզտիկը կը նախընտ-
րէ որովհետեւ աչքը իր ձեռքին տակ, իր յարկին ներ-
քեւ, իր քով կը բնայ — իր ափին մէջ կը մեծնայ:

Գ. ԽՕՍՔ ԿԱՊ

Աղջիկտեսէն ետք, տեղի կ'ունենայ խօսք կապը: Տղուն մայրը, կնքամայրը, մօտ ազգական տարեցներ աղջիկ ուզելու կ'երթան:

Հիւրերը, իրենց տարիքի համաձայն տեղերնին գրառած, կը խօսին «ասդիէն, անգիէն» մինչեւ որ կնքամայրը խօսակցութիւնը խնդրին մօտեցնելով կ'ըսէ. —

— Ձեր պաղչին նոր բացուած դարափիլ վարդը փրցնելու էկեր ենք: Ձեր օճախին մոխիրը, մեր օճախին խառնելու համար ձեր դուռն ենք էկեր:

Աղջկան ծնողքն ու ազգականները շատ մը առարկութիւններ կ'ընեն, ինչպէս որ սովորութիւն է: Բայց ներկաներուն պնդումներուն վրայ, և կնքամօր խօսքը չի կոտրելու համար կ'աւելցնեն.

— Աստուած կատարածին հասցունէ: Իրաւ աղջիկնիս տըհ պղտիկ է և մենք ալ աղջիկ կարգողը չ'ենք, ըմմա էկեր ճակատադիր նասիպ է նէ ըսելիք չ'ունինք թող ըլլի, խորհուրդ մարդկանց կամք Տիառն:

Կնքամայրը խօսք կապի համար բերած՝ գրամեծան պէտիպիլիկը աղջկան մօր կուտայ:

Տղուն և աղջկան ծնողքները զիրար կը քննեն, կը զննեն, մինչև եօթը պորտերնին: Գերդաստաններուն անբողջ անցեալն ու ներկան նկատի կ'առնեն: Կ'երթան ու կուգան իրարու բնաւորութիւն, նիստ ու կաց, կ'ուսումնասիրեն, մինչև նշանտուքի օրը երբ այս բոլորին գոհացում գտած կ'ըլլան: Եթէ երբեք անյարմարութիւն մը գտնեն, խօսք կապերնին ետ կուտան, ետ կ'առնեն:

Աղջկան ծնողքը աճենէն շատ տղուն վաստակին,
արհեստին, բնաւորութեան և մանաւանդ խմելուն ու
շաղրութիւն կ'ընեն: Իսկ տղուն ծնողքը, մասնաւորա-
բար մօրը համար կարեւորը աղջկան խույը — բնաւո-
րութիւնն է և ապա նիւնքը, «Տասը մատներէն, տա-
սը տեսակ գործ թափիլը» որպէսզի երբ դուռ դրացի
հարսը գովեն ինքն ալ ուրախանայ — եղ կապէ:

Արաբկիրցին կոյս աղջիկ չի տար այրի մարդուն,
նոյնպէս ազապ տղուն այրի կին չ'առնել: Արաբ-
կիրցին դարիպի ալ աղջիկ չի տար, որովհետեւ ան,
այն համոզումը գոյացուցեր է որ. —

Յեխիմ մեջ քար նետս կ'ընկզմի կ'երթայ,
Ղարիպիմ աղջիկ տաս կը բողոս կ'երթայ.
Բարձր լեռան գլխուն պիլպիլներ կ'երգեն,
Պիլպիլին բոնը (բոյն) աշխարհիս ներխ է:

Այսպէս ուրեմն տղան թող Արաբկիրցի ըլլայ ու
միայն բոյն մը ունենայ և այդ աշխարհին — բոլորին
կը բաւէ:

Դ. ՆՇԱՆՏՈՒՓ

Նշանաւորի օրը, փոխան մատանիի դարձեալ դըրամ կը տանին — պէշպիլիկ, գրամեմա:

Երբ հիւրերը՝ Տէր Հայրը, կնքահայրը, տղան և մի քանի աղգականները, հանգստանան կը հիւրասիրուին նախ սուրճով որմէ վերջ Տէր Հայրը հող կը պատրաստէ և աղջկան հօրը դառնալով կ'առաջարկէ.

— Աստուծոյ իզինոք, ձեր աղջիկը Գիրգոր աղային նշանելու էկեր ենք:

Հոս, աղջկան կողմէն դարձեալ նազ, տուգ կ'ընեն բայց առարկութիւնները անօգուտ կ'ըլլան և իրենց հաւանութիւնը կը յայտնեն:

Նշանի իրերը կնքահայրը կը յանձնէ Տէր Հօր, որը իր կարգին կ'օրհնէ և աղջկան ծնողքին կուտայ: Նշանաւորի այս կարծ ձեւակերպութենէն ետք, ներս կը բերեն թէյ կամ օշարակ եղանակի համեմատ: Խըմիչքին կը յաջորդէ՝ խոնջան — պտուղներու սեղանը:

Խոնջայէն վերջ կես ժամ զաղար կը արուի և ապա նորէն սուրճ կը հրամցուի, յետոյ ուրախութիւնը ծայր կ'առնէ որ կը տեւէ մի քանի ժամ: Բոլորն ալ կը մասնակցին երգին ու խաղին, ծափին ու ծիծաղին: Խնամիւնները դէմ դիմաց, փեսայ ու աներձագ ձկոյթ, ձկոյթի կը խաղան Արաբկիրի քամզարան:

Վերջապէս մեկնելու ժամանակը կը հասնի: Մեկնողները «մնաք բարի» ըսելէ ետք, կ'աւելցնեն՝ «Աստուած կատարածին հասցունէ»: Այս առթիւ աղջկան ծնողքը չ'են մոռնար, տղուն մեծերէն հրաման առնելու որպէսզի շաբաթ օր իրենցը գայ:

Առաջին Շաբաթ երեկոն, աղջկան եղբայրը, եթէ չ'ունի մօտ ազգական երիտասարդ մը փեսան հրաւիրե-

լու կ'երթայ: Փեսան գրպանները՝ նուշով, շաքարով
լեցուցած աղուն կ'ընկերանայ:

Երբ աղջկան տնեցիները փեսային գալը կ'իմանան,
ճրագով, նուագով դէմ կուգան, փեսան կը դիմաւու-
րեն, կը տանին տուն ուր փեսան մեծերուն ձեռքերը
համբուրելէ ետք, վերի անկիւնը կը նստեցնեն: Փե-
սան, հոն գտնուող աներձագը, ազգական, ազգակա-
նուհի որոնք եթէ իրմէ չառ ալ փոքր ըլլան, Արաբ-
կիրցին այնպէս կ'ընդունի որ անոնք «օրէնք»ով աւե-
լի մեծ են ուստի զանոնք մեծերուն կարգը կը դասէ
և անոնց պատշաճ տրտղոսն ու յարգանքը կուտայ:

Փեսան, այս առաջին հանդիպումով, պաշտօնապէս
փեսայ խիտղոսը կ'ստանայ: Արաբկիրի մէջ երջանիկ
է այն փեսան որ քենի ունի, «վա՛յ անոր որ չ'ունի,
չլլին (վիզ) ծուռ կու մնայ»: Ժողովրդային այս խօսքը
անշուշտ չառ ալ յիտակ չ'է, որովհետեւ եթէ աղջիկը
քոյր չ'ունենայ իր ազգական իգականները, ընկերու-
հիւները, թաղի աղջիկները բոլորն ալ քենիներ կը
դառնան և փեսային «չլլին ծուռ չ'են ձգեր, չէնը կու
հանեն»:

Փեսան ընդունելէ վերջ սեղան կը դնեն: Փեսային
աջ կողմը զօքանջ մայրն ու ձախն ալ քենի խաթունը
կը գրաւեն, որպէսզի ամենալաւ պատահները անոր
քերանը դնեն: Արաբկիրցի փեսան այդ պահուն մոռցած
իւր տունը, մայրն ու քոյրը կ'երգէ.

Քեսապապ ու գինի

Զօքանջ ու քենի

Մայրն ու քոյրը

Կրողը քանի:

Ընթրիքէն ետք կէս ժամ մը դադար կը տրուի,
որմէ վերջ կ'սկսին ուրախութեան՝ սեփն ու քեփնէն
ներս կուգան:

Ուրախութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ուշ գիշեր, որմէ ետք փեսային հետ«թէք մը, չիթ մը» ի կ'սկսին որուն ամէն ոք, առանց սեռի խտրութեան կը մասնակցի: Հոս, ի յայտ կուգայ փեսային ներքին մարդը: Թէք մը չիթը, Արաբկիրցի փեսային համար փորձաքար լըն է:

Այս ատեններուն, փեսային ամենամեծ փափաքը իր նշանածը տեսնելն է որ ամբողջ գիշերը, սրահին կից սենեակի մը մէջ, չըջապատուած մի քանի ընկերուհիներով, զրկուած ամէն տեսակ զուարճութենէ, կ'սպասէ...

Ծարպիկ փեսան, նշանածը չըջապատողներուն հետ խօսք մէկ ըրած կ'ըլլայ, որով երբ յարմար առիթի մը «գուրս» ելլելու պատրուակով սրահը կը ձգէ, իբրեւ թէ սխալմամբ նշանածին սենեակը կը մտնէ — հոն գտնուողները վայրկեան մը զիրենք մինակ կը թողուն... Հարսին պահապան օրիորդները ներս կուգան, փեսան կ'աճապարէ սրահ մտնել կասկածի չ'ենթարկելու համար թէք մը չիթի սեղանի շուրջինները որոնք անհամբեր իրեն կ'սպասեն խաղերնին շարունակելու համար, որովհետեւ առանց փեսայի ներկայութեան թէք մը չիթը համ չ'ունենար:

Գիշերը առաջացեր է: Լուսոյ զեմ է: Թէք մը չիթին պէտք է վերջ տալ: Այս առթիւ քենի խաթունը փեսային դառնալով կ'ըսէ.

Նուրբեհիկին խապախ տուր

Զինի տեղիլ քապախ տուր,

Խօրոզ տիկն լալ օլտուն

Նապ'լ տեսին սապախ տուր:

Արեւը ծագած է: Նորէն սեղան կը շտկեն: Սիւնիները գլուխնուն վրայ բարձրացուցած կը խաղցնեն, նախաճաշի կը նստին: Փեսան ամէն պատառի նշանա-

ծը կը յիշէ, ան ալ անշուշտ անօթի է կը մտածէ ու
թրջուած, կակուղ թոնրի հացին մէջ, քիչ մը անուշ
կը գողնայ, կը պլլէ ու կը զրկէ — պատանին կը
փոխանակեն...

Նախաճաշէն ետք փեսան կը պատրաստուի մեկ-
նելու: Աներ հօր, ներկայ մեծերուն ու զօքանջ մօր
ձեռքերը կը համբուրէ, (այս վերջինին ձեռքը կը դնէ
օսմ. ոսկի մը՝ նշանածին նուէրը):

Փեսային կ'ընկերակցի դարձեալ աներձագը, զի-
շերուայ թէք մը չիթի սեղանին շուրջ շահած նուշի ու
չաքարի ծրարով:

Դրացի փոքրիկները երբ կը լսեն թէ փեսան կ'եր-
թայ, առջեւը՝ ճամբան կը կտրեն — չաքար կը պա-
հանջեն ապա թէ ոչ անկարելի է որ անցնի: Փեսան
անոնց պահանջքին գոհացում կուտայ ու ճամբան կը
շարունակէ:

Ե. ՆՇԱՆՈՒԱԾՆԵՐԸ

Փեսան կ'աշխատի, բայց խելքն ու միտքը դժբանջ մօրը տունն է, ուր զինքը սիրող սիրտ մը կայ: Այս ու այն կողմ կը դառնայ, վերջապէս, դործի օրերուն պատճառով մը կը յաջողի սիրածին դրան առջեւէն անցնիլ, ներս նայիլ, կարմիր խնձոր մը նետել... Նշանածը չի կրնար տեսնել, որովհետեւ ան իր «շուք»ը տեսնելուն պէս, ծակէ ծակ, սենեակէ սենեակ կը մըտնէ, իր սէրը կուրծքին ներքեւ, ինքն ալ սենեակին մէջ կը բանտարկուի:

Ամէն շաբաթ երեկոյները կուգան փեսան կը տանին: Հոն են արդէն ազգականներ, բարեկամներ — կ'ըսեն, կր խնդան, կ'ուրախանան: Փեսան, աչքերն ու ականջները «քառսուն կու բանայ», անկէ բառ մը լսելու, չուքը տեսնելու — իզուր:

Փեսան յաջորդ օր, և այդպէս ամէն կիրակի նշանածը կը հետապնդէ — փողոցէ փողոց, պարտէզէ պարտէզ կը վազվզէ, աչքերը միշտ տանիքները, պատուհաններն ու աղջիկներուն խումբերուն սեւեռած: Եթէ պատահի ու տեսնէ, միայն հեռուէն, ծռուերուն և պատերուն ետեւէն դիտելով կը գոհանայ: Հազուադէպ է որ մօտենայ ու հետը խօսի, մեծերը եթէ իմանան կը սաստեն, էրեսնուն կը թքեն:

Այս շրջանին փեսային ամենէն մեծ թշնամին կուծն է, տան մեծը, աներհայրը: Փեսան շատ հեղափոխոր տան շուրջ կը դառնայ, պատերուն տակ կը պըտտի մինչեւ որ մին կամ միւսը տեսնէ ու հարցնէ.

— Կուժը տո՞ւնն է: Վա՞րի դռնէն գամ թէ վերի:

Ամէն տօնական օրերուն փեսան զօքանջ մօր տունը կ'ըլլայ: Խնամինները սինիններով նաւալայ (նուէր) կը զրկեն իրարու որոնցմէ բաժին կը հանեն նաեւ զբացիններուն:

Արաբկիրցի երիտասարդին համար տարիններով նշանուած մնալը տեսակ մը մուրաւ է, կեանք է: Այդ քաղաքին մէջ, առնուազն վեց ամիսէն մինչեւ չորս տարիներ նշանուած կը մնան ու մինչեւ ամուսնու թեան օրը զիրար կը հալածեն, իրարու ճամբայ կը նային: Շատ պատահեր է որ աղջիկ մը տարիններով նշանուած մնացեր և ամբողջ այդ շրջանին ո'չ միայն նշանածին հետ չ'է խօսեր այլ և երեսն անգամ է՛ տեսեր: Այդ աղջիկը միայն գիտցեր է որ նշանած մ'ուսնի, բայց ո'վ է այդ, դե՞ռ թէ մարդ:

Արաբկիրի մէջ տղան ընդհանրապէս իսկ աղջիկը մասնաւորապէս կամք չ'ունին ամուսնական խնդիրներու մէջ, անոնք խօսք չ'ունին, ընդդիմութիւն չ'կայ, ծնողքնուն խօսքը խօսք է և այսպէս տարիններով այն համազունն են գոյացուցեր որ իրենց ծնողքը զիրենք կը սիրեն ուստի չա՛ր չ'են կամենար: Այս կոյր վստահութիւնը սակայն միշտ ալ զիրենք իրենց ակնկալած երջանկութեան չի հասցներ, պարզ այն պատճառով որ զիրար չ'են սիրեր...

Պաղչան իջնեմ ի'նչ բնեմ,
Վարդ, մանիւսակ չորցնեմ,
Դու Կոյուն օսկի ես
Սիրս չ'ուզեր ի'նչ բնեմ:

2. ՀԱՐՍԱՆԻՓ

1. ԱՂՋԿԱՆ ՀԻՆՆԷՆ

Երբ փեսան ու ծնողքը հաւանութիւն տան հարսանիքի, ութը օր առաջ աղջկան հիննէն կը տանին, ընկերակցութեամբ Տէր Հօր, կնքահօր: Երեկոն աղջկան տունը կ'անցնեն ուր իրենց հիւրերը յարգելու համար հաց կը կերցնեն:

Հինգշաբթի օր, աղուն տունէն ալ կ'երթան, աղջկան հիննէն դնելու: Փեսային մօտ ազգականները, մօտ դրացիները — ընդհանրապէս հարս, աղջիկ փեսան չըջապատած զուրմայով սեփով ճամբայ կ'ելլեն դէպի աղջկան տունը:

Աղջկան տնեցիները երբ խնամիչներուն նուագին ձայնը կ'առնեն, նուագով զանոնք դիմաւորելու կ'ելլեն:

Հիւրերը ներս առնելէ, տեղաւորելէ վերջ, նուագը մի քանի վայրկեանի համար կը դադրի: Իրարու հալ, խեբր հարցնելէ, քիչ մը խօսակցելէ վերջ, կընքամայրն ու փեսային քոյրը ներս, աղջկան սենեակը կը մտնեն, աղջկան մազերը կը քակեն, կը պատրաստեն, գլուխը քօղ մը կը ձգեն, կը բերեն ընդհանուրին առջեւ, կեդրոնը բարձր բարձի մը վրան կը նըստեցնեն:

Հիննէն, կաւէ խորուն ամանի մը մէջ շաղուած, սկաւառակի մը վրայ դրուած, բարձրացուած գլուխներէն վեր, երգով, նուագով, խաղով, խնդուքով, մեծով պղտիկով հարսին չորս կողմը կը դառնան և ապա անոր շուրջ իրենց յարմար տեղերը կը գրաւեն:

Կնքամայրը հարսին մազերը կը սանտրէ ու հիննէն
կը դնէ:

Նուագածուները «Աղջիկ նա, նա, նա»ին թուր-
քերէն մասը կ'երգեն որմէ ստորեւ կուտանք հետեւեալ
տունը որպէս նմոյշ:

Գրգ տիկիւննին կելմիւ անամ,

Եօլսա տիգիւլմիւ,

Ալթուն քաս իշինսէ անամ,

Ղընան էգիլմիւ

Կիւլմիւ տարաղիլէն անամ

Զիլֆին սէշիլմիւ:

Երբ լրանայ, կնքամայրը հարսին գլուխը փուշի
մը կը ձգէ, փեսան նուէր կուտայ: Հարսը անկիւն մը
կը նստեցնեն: Քիչ մը դադարէ ետք, նուագը նորէն
կ'սկսի այս անգամ տարբեր եղանակով, խաղի երգերով:

2. ԲԱՂՆԻՔ

Շարաթ օր աղջկան տնեցիները կը պատրաստուին
բաղնիք երթալ: Տղուն տնեցիներուն մասնաւոր մարդ
կ'երթայ հրաւիրելու:

Աղջիկը բաղնոց օթհակներէն մէկուն մէջ նստե-
ցուցած կը հանուին, կը պատրաստուին ներս տալ տուն(*)
մտնել: Դափով հարսնեւորները մէկիկ, մէկիկ տաք

(*) Բաղնիք, հաս, քարուկի պատերով, կամա-
րակապ, գմբէշաւոր ծածկուածով գետնայարկ շինուած
մըն է ու կը բաղկանայ երեք մասերէ չի հաշուած «փիւ-
խան»ը ուր ջուր կը տալան: Առաջին մասը կը կոչուի
պաղ տուն, ընդարձակ սրահ մըն է, կեղրոնը պաղ

տուն կը տարուին ուր իրենց համար պատրաստուած գուռերուն առջեւ տեղերնին կը գրաւեն:

Քիչ վերջ տղուն տունէն հրաւիրեալներ կուգան: Դափով հագուստնին կը հանուեցնեն, հիննէն կը շաղեն, չորս կողմը մոմերով կը զարդարեն, աղջկան գլխուն քօղ մը ձգած օթեակէն զուրս կը բերեն, զուրսը պաղ ջուրի գուռին շուրջ կը պտըտցնեն՝ խուսկով, երգով և դափով: Յետոյ տաք տունը կը տանին: Հոն ալ գմբէթին շուրջ, աղջկան անութը մտած մի քանի անգամ կը դառցնեն և ապա մէջտէջը կը նստեցնեն, տունը դուռած հիննէն կը վերցնեն նորը կը դնեն: Այդ միջոցին կիներ գմբէթին շուրջ պար կը քաշեն... Հիննէն լմնալէն ետք հարսը անկիւն մը կը նստեցնեն, երեսը պատին դառցուցած:

Արդէն բաւական ժամանակ անցած կ'ըլլայ, տաք մթնոլորտին մէջ սրտերը «մարիլ» կ'սկսին որուն որպէս դարման աղջկան տան կողմէ օշարակ կը հրամացուի: Քիչ վերջ կ'ստանան նաեւ փեսին նաւալան — պտուղներ մարող սրտերուն... Աղջկան եղբօր կամ հօր կողմէ ալ նաւալայ կուգայ:

Դափով բոլոր հարսնեւորները կը լուան ու կը «հանեն»: Աղջկան համար գուռուն մը կը տրամադշրեն, խնամքով կը լողցնեն և երբ լմնայ նորէն խուսկով, երգով զուրս կը բերեն ու հագուստները կը հագցնեն:

ջուրի բարձր, խոտոք գուռով ալբիւրն է, պատերուն սակ բարձրադիր սեխրներն են, իսկ վերը օթեակներ: Երկրորդը նեղ միջանցք մըն է որմէ կ'անցնին սաք տունը, լուացուելիք տեղը: Տաք տան պատերուն սակ գուռուններն են, անկիւնները սեղաններ, իսկ կեդրոնը քիչ մը բարձր, Երջանակաձեւ, ինչ որ իրենց կը կոչեն, գմբէթն է:

Երբ հարսնեւորները բաղնիքէն դուրս կ'ելլեն, նուագածուները զիրենք կը դիմաւորեն ու մինչև տուն կը տանին:

Աղջկան եղբայրը կամ մօտ ազգական մը այդ երեւիոյ փեսան հրաւիրելու կ'երթայ որը իր քրոջ հետ կուգայ, եթէ քոյր չ'ունի մինակ կ'երթայ կամ մօտ ազգականուհի մը իրեն կ'ընկերանայ:

Աղջիկը «յոգնած» ըլլալուն ու պաղ չ'առնելու համար կը պառկեցնեն և քովը ընկերուհիները կ'սպասեն: Փեսան ընդունելէ ետք կ'ընթերեն որմէ վերջ ուրախութիւնը ծայր կ'առնէ, «կը զերնեն ու կը դառնան մինչէք օր հոգինին բերաննին գայ»: Մանաւանդ որ կուժերը շատ չ'են սպասեր, քուններնին կուգայ որով հետզհետէ կը քաշուին, սրահն ու ուրախութիւնը երիտասարդներուն ձգելով:

Տանտիկինը, մակարիա փոխառով չաքար, նուշ կը բերէ մէջտեղը կը դնէ որպէսզի զբաղին, քուններնին չգայ: Ներկաներն ալ իրենց լեցուն գրպաններուն բերանները կը բանան ու նորէն «թէք մը չիթ մը»ի սեղանը կը շտկեն — փեսան դէմերնին կ'առնեն ու կը խաղցնեն: Վա՛յ այն փեսային որ անճարակ է, խաղալ չի գիտեր, կը սխալի ու զոյգ ըսելու տեղ անգոյգ կըսէ, նշանածը ձեռքէն կ'առնեն:

Վերջապէս զոյգ, անզոյգին խաղն ալ կը վերջանայ ու հիննէին կ'սկսին: Փեսան սրահին կեղրոնը կը նստեցնեն, անձեռոց մը անոր գիրկը կը ձգեն, ու կընքահայրը փեսային մօտենալով աջ ձեռքը կ'ուզէ, փեսան ձախը(*) կ'ուտայ: Կնքահայրը դարձեալ աջը

(*) Տղուն աջ ձեռքը ծնողաց տունը կը ներկայացընէ իսկ ձախն ալ զօքանջ մօր, հոս տղան կնքահայր անունով:

կ'ուղէ, փեսան կը մերժէ: Այսպէս մի քանի վայրկեան խաղը կը շարունակուի մինչեւ որ փեսան աջ ձեռքը ծոցը կամ գրպանը կը դնէ: Կնքահայրը քիչ մը դըժգոհ երեւոյթով անոր ձախ ձեռքին ձկոյթին հիննէ կը դնէ, սափայէ կտորով մը ու կլապոսոն կապով մըն ալ կը կապէ, մատնեմատը մատանի մը դնելէն ետք: Փեսան ալ իր կարգին հիննէին ամանին մէջ, որպէս կնքահօր նուէր, համարժէք իր մը կը ձգէ:

Փեսային հիննէէն ետք, սկաւառակը դարձեալ գլուխներէն վեր կը բարձրացնեն, կը խաղան ու կը խաղցնեն և այդպէս աղջկան սենեակը կը ժտնեն առնոր ձեռքերն ու ոտքերն ալ հիննէ դնելու:

Փեսան աղջկան բարձին վրայ նստած կ'ուղէ առնոր ձեռքը բռնել և այս վերջինը չի թողուր, ձեռքը բռունցք ըրած կը շարժէ: Վերջապէս տղան կը յաջողի բռնելու, կը բանայ ու հիննէն կը դնեն:

Նուագածունները կ'սկսին.

Պօյրդ բարակ սեկլի չիւնար,
Աչքդ սեւուկ, յօնքդ կամար,
Սեղծուած ես ինձի համար
Անգիւն ծաղիկ մ'ես նոր բացուած:

Կնքամայրը աղջկան, բաղնիքէն կրկնակի կակըղցած ձեռքերն ու ոտքերը հիննէ կը դնէ: Ս.Մբողջ այս գործողութեանց ընթացքին նուագը անընդհատ կը շարունակուի:

Վերջապէս գիշերը կը լուսնայ: Առաւօտ նախաձաշի ժամն ալ կուգայ: Պագլաւայի, շեքեր լօխումի սինիները գլուխներն վրայ առած կը խաղցնեն և ապա կը նստին ու կուտեն:

շարկը մերժելով կը ցուցնէ որ ինք իր ծնողաց հաւատարմ է:

Նախաճաչէն ետք փեսային չահած շաքարներն ու նուշը թաշկինակները կը լեցնեն ու մի քանի հոգիով տուն կը դրկեն:

Նոյն օրը աղուն տունէն նուազածուները կը հըրաւիրուին: Աղջկան տունէն, փեսային հետ բաղնիք երթալ փափաքողները ժամանելէն ետք, փեսան կը սափրեն, երգով ու խաղով: Փեսային ազգականները ճակտին դրամ կը փակցնեն — նուազածուներուն նուէրը: Սափրուելէն ետք բաղնոց ճամբան կը բռնեն: Ոլոր, մոլոր ճամբաներէ քալելով, տե՛սով տըմալիկով կը հասնին բաղնիք:

Երբ տնեցիք փեսային դայը նկատեն, նուազով դէմ կ'երթան, կը բերեն, դրան առջեւ կը խաղան ու կը խաղցնեն:

Փեսան, ընկերակցութեամբ մէկ, երկու ազգականներու, կ'երթայ բարեկամները, ծանօթներն ու ազգականները հարսանիքի հրաւիրելու:

Շատեր որոնց տունները եթէ մօտ ալ ըլլան, դարձեալ ձիերով, ճամբան երկարցնելով կը բերեն: Երբ հարսնետան մօտենան, նուազածուները զանոնք կը դիմաւորեն, կը բերեն ու «բաղչիչ»նին կ'առնեն:

Աղջկան տան այր մարդիկը զորս փեսային հետ բաղնիք գացեր էին, տուն կ'երթան ու դարձեալ մի քանի վայրկեանի համար աչք լուսի կ'ուզան ու կը վերադառնան,

3. ՄԱՋ ՀԻՒՍԵԼ

Կէսօրէն ետք աղջկան տունէն մազ հիւսելու հըրաւէր կուգայ, որուն կը մասնակցին բոլոր հարս ու աղջիկները, խումբին կ'աւելնան նաեւ մի քանի այր մարդիկ և փեսան: Նուազածուները առջեւէն, փողոցէ

փողոց, ճամբաները կ'երկարեն, բոլոր ժողովուրդը տանիքները, պատուհաններն ու դռներուն առջեւ կը հանեն: Կէս ճամբան խնամիները զիրար կը դիմաւորեն: Այժմ զոյգ նուագով հարսնեւորները կ'առաջնորդուին հարսնետուն:

Ամէն ոք իր տարիքի և աստիճանի յարմար տեղը կը զբաւէ: Ներկաները կը հիւրասիրուին սուրճով կամ թէյով որմէ ետք նուագը կ'սկսի: Աղջկան թէ փեսային կողմէ ներկայ եղող հարսնեւորները բոլորն ալ մէկիկ, մէկիկ կը խաղցնեն:

Երբ բոլորն ալ խաղալէն «հավաս»ին առեր են, նուագը վայրկեան մը կը դադրի: Սրահին կեդրոնը, բուրգէ բարձ մը կը ձգեն: Կնքամայրը աղջկան սենեակը կը կը մտնէ, անոր գլուխը քօղով մը ծածկելէն վերջ անութը մտնելով կը բերէ: Աղջիկը, իրեն համար պատշաճատուած բարձին վրայ կը նստեցնէ ու քովը ալ ինքը: Այս միջոցին ներս կը բերեն նաեւ սկաւառակի վրայ՝ արծաթէ սանտր, վարդի ջուր, ծածկուած անձեռոցներով:

Կնքամայրը, սկաւառակը քովը դրած, գործի կըսկըսի: Դրպանէն կը հանէ կաթ մը սրմա թեւ, զայն պուլակ, պուլակ, թեւ թեւ, մկրատով կը կտրէ և երբ ձեռքերը աղջկան մագին կ'երկնցնէ, զոյգ նուագները փոխադարձաբար կը նուագեն, «Աղջիկ նա, նա, նա»ին հայերէն մասը:

Աղջիկն ալ կու տանիս անամ

Առո՛ք ու փառո՛ք,

Մագերն ալ կու հիւսեն անամ

Սրմայի թելո՛ք.

Գլխն ալ կու կապեն անամ

Պիլպիլի շալո՛ք:

Գեղ տանել են եկե՛ր անամ

Մարիկո լացու՛ր,

Օտրդ ուղուր բռնե անամ
Դուն մեզ խնացուր.
Աղջիկ նա, նա նա.

Էլեր ու կայներ ես անամ,
Դրանք կեսը,
Շարեր օսկի արծաթ անամ
Զգեր երեսը:

Եկուր աղուոր աղջիկ, եկուր
Հարս եղիր մրգի
Զի ծախուած, չի փոխուած
Մալ եղիր մրգի:

Մի լար աղուոր աղջիկ, մի լար
Իս մի լացուներ,
Տուումաններդ շատ են անամ
Մի խնացուներ. (Աղջիկ նա, նա, նա)

Զիք մը փապուն բերի անամ,
Օսացդ նեղ է,
Պօյրդ բարակ, երկայն անամ
Սեվլիի նեղ (նիւղ) է,
Երկու կրծոց օրքան անամ
Պագնեկու տեղ է:

Աղուոր մ'ելեր կերքայ անամ,
Դեմի կալերը,
Պօյր բարակ, չինար անամ,
Սեվլի տալերը. (Աղջիկ նա, նա, նա)

Մայրամ չասքը զարկեր անամ,
Օրման լեռները,
Մեկ դին սիւրին կ'արծի անամ
Մեկ դին գառները,
Կ'առնեմ սիրած եարս անամ
Կ'ելեմ լեռները:

Խաղողն ալ որ ծաղկի անամ
Քոնածը որդ է.
Կարգած աղջիկներուդ անամ
Անունն ալ որք է. (Աղուոր նա, նա, նա)
Մի լար աղուոր աղջիկ, մի լար
Աչքունքդ կ'աւրի.
Քեզ պզտիկ կ'արգողին անամ
Տրնակը աւերի. (Աղջիկ նա, նա, նա)
Էլլամ բարձր տները անամ
Հավան ալ ցուրս է,
Մնացած աղջիկներ անամ
Տառօսն ալ ձերն է. (Աղջիկ նա, նա, նա)
Մեր դուռը, ձեր դուռը անամ,
Խառն դիմաց.
Աչքերս քեզ տեսն անամ
Խելքունքս գնաց,
Իմ սերս ու քու սերդ անամ
Դասաստան մնաց,
Դասաստանին օրը անամ
Պարտական մնաց:
Լեռները ձոն կուգայ անամ
Օվան տունան է,
Դուրս մօրմէն զատողին անամ
Հալը եաման է: (Նա, նա, ելն.)
Մագերդ երկան են անամ
Դռները ալի,
Մեկ երեսիդ գերենն նէ անամ
Մեկալը օլորէ (դարձուր): (Աղջիկ նա, նա, նա)
Դիմացի լեռները անամ,
Քաւեր են փերսէ,
Աղջիկը մօրմէն զօտելը անամ
Ի՛նչ դիժար (դժուար) տես է.
Էկուր աղուոր աղջիկ եկուր ելն.:

Մեր քախսը մի նստիւ անամ,
Մեր քախսը փութ է,
Լեզուդ շէքեր, շերտեք անամ
Պագրդ անուշ է,
Էկուր աղուոր աղջիկ էկուր ելն։

Էլեր ես, կայներ ես անամ
Ձեր օտին (սեղեակին) դուռը,
Երեսդ կ'ըլլմանի անամ
Մեր պաղջին նուրը: (Աղջիկ նա, նա, նա)

Ադ կայմիր երեսեդ անամ,

Պագ մը տուր բնծի.

Չ'եւելնար, չի պակսիր

Ի՛նչ կ'ըլլի քոգի:

Չ'եւելնար, չի պակսիր անամ,

Լեզուէ կու վախիմ

Էլը շատ գեշ է անամ

Լեզուէ կու վախիմ:

Մայրիկ անօրէն անամ,

Մայրիկ անօրէն,

Ինձոր ալ կու հանես անամ

Եսփուրկդ տունէն:

Ես չեմ անօրէն անամ,

Ես չեմ անօրէն

Ասծոյ իգիւնն է անամ

Էկեր կու տանէն:

Աման մայրիկ աման,

Դուն բրէ հեղալ,

Ծրծեր եմ կաթդ անամ

Դուն բրէ հեղալ:

Աման հայրիկ աման,

Դուն բրէ հեղալ,

Կերեր եմ վասակդ

Դուն բրէ հեղալ:

Աման փոյրիկ աման,
Դուն քե հեկալ
Օրեր ես օրանս անամ
Դուն քե հեկալ:

Աման աղբար աման,
Դուն քե հեկալ
Հագեր եմ վաստակդ
Դուն քե հեկալ:

Աղջիկը կուլայ: Կնքամայրը սրմաթելը մազին հետ
«մանտը, մանտը հիւսէ կու»: Հոս, մեր երկրի աղջ-
կան մէկ բնական գեղեցկութիւնը, զարդը մէջտեղ կու-
գայ: Անոր մանկութենէ ի վեր փայփայած, տենչացած
առատ, խիտ ու երկար մազը որ հիմա ջրվէժի պէս,
անոր թիկունքն ի վար կը հոսի, հիացումի մատնելով
ներկաները, «Ի՛նչ շէշտ մազ ունի մաշալլահ»:

Երբ լրանայ, կնքամայրը հարսին գլուխը պիւրիկ
մը կը ձգէ, անուշահոտ կը ցանէ թէ հարսին և թէ
ներկաներուն վրայ մանաւանդ փեսային: Կնքամայրը
նստելէն ետք, փեսան կը կանգնի ու իր կարողութեան
ներած չափով դրամ կը թափէ հարսին գլխուն — Հի՛ն,
մեր նախնիքներուն չափ հին սովորութիւն մը որ
տակաւին տասնեակ մը տարիներ առաջ Արաբիի մէջ
կ'ապրէր:

Փեսային կը յաջորդեն ներկաները, բոլորն ալ
հարսին գլուխը պիւրիկով, փութիով, աւելի աղքատնե-
րը կլիկ—կլիկ եազմայով կը լեցնեն: Այդ նուէրները կը
վերցնեն և ապա հարսն ալ կը տանին իր սենեակը:

Նուագը կը դադրի: Վայրկեան մը անդորրութիւն
կը տիրէ: Ներկաներուն կը հրամցուի սուրճ, կը բեր-
ուի խոնջայ որմէ ետք տղուն տան հարսնեւորները
իրենց նուագածուներով կը վերադառնան տուն:

4. Ս. ՊՍԱԿԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒՅԻՒՆ

Երբ փեսան և իրեն ընկերացողները տուն կը հասնին, ընթրիքը պատրաստ է, կ'ընթրեն որմէ ետք փեսան կը հալածի — նախապէս մտադրած դրացիի մը տունը կ'երթայ: Կնքահայրը սակայն, փեսան կը փնտռէ որպէսզի հագուստը հագցնէ — փեսան չ'կայ: Ներկաները կնքահայրը կը դատապարտեն և կառաջարկեն փեսան գտնել պայմանաւ որ խօստանայ իրենց երեկոյթ մը սարքել: Կնքահայրը առաջարկը կ'ընդունի: Տղաք թաղին մէջ կը ցրուին ու փեսին թաքստոցը կը գտնեն: Ներս կը խուժեն ուր տանտէրն ու փեսան օդիին ու խոնջային սեղանին շուրջ «ալ կիւլիւմ, վեր կիւլիւմ» կ'ընեն: Այդտեղ քիչ մը կը մնան, և ապա կը դառնան:

Փեսան, սրահին կեդրոնը կը կանգնեցնեն, հագուստը մէջտեղ կը բերեն, Տէր Հայրը կ'օրհնէ որմէ վերջ կը հագուեցնեն:

Բաղնիք երբայ լոզնայ ու գայ,
Սեփոն հոնիկ մոռնայ ու գայ,
Աղբարք երբայ առնայ ու գայ:

Ներկաները կը պոռան՝ «առաւ էկաւ»: Ատիկա կը հագցնեն ու կ'սկսին ուրիշ կտորի մը.

Բաղնիք երբայ լոզնայ ու գայ,
Ֆեսք հոնիկ մոռնայ ու գայ
Քորք երբայ առնայ ու գայ:

Նորէն կը ձայնեն՝ «առաւ էկաւ»: Այսպէս հագուստին բոլոր մասերուն անունը կուտան ու կը հագուեցնեն և յետոյ կ'երգեն.

Հայրիկ եկուր որդեակդ սես
Բացուեր է ներմակ վարդի պես,
Կ'ըսեն, կ'ըսեն ծառն է ծաղկեր
Ան ալ բու արեւուդ պես:

Մայրիկ եկուր որդեակդ սես
Բացուեր է մանուշակի պես,
Կ'ըսեն, կ'ըսեն ծառն է ծաղկեր
Ան ալ ներմակ շուշանի պես:

Կնքահայրը փեսին վիզը փուշի մը կը կապէ ու
հարսնեւորները անոր կը հետեւին:

Կիները աւելի նուազ թուով, այր մարդիկ ու տը-
ղաք ձեռքերնին կերոն բռնած, զոյգ մոմէ Ֆեներնե-
րով, հարսին ճերմակ ձին առած, խնամիներուն տան
ճամբան կը բռնեն:

Երբեմն կը պատահի որ փեսան ալ իր ձիով կըն-
կերանայ և աղջկան տունէն ժամ կ'երթայ: Եթէ չ'եր-
թայ, մի քանի տասնեակ երիտասարդներ զինքը կար-
միր ձիուն վրայ դրած, «եարամազ կ'օգլեր փաթլա-
սուն» պոռալով կը հասցնեն եկեղեցի:

Անոնք, որոնք տունը կը մնան, նղալ կը պատ-
րաստեն — գոյնզգոյն մոմերը կողովներու եզերքները
կամ աւելի ճիշտը ճիւղերու (ճղայ-ճիւղ) վրայ կը շա-
րեն, ու տանիքներուն ցուրքներուն վրայ մոխիր կը
լեցնեն վրան ալ քարիւղ:

Խնամիները երբ աղջիկ տանողներուն գալը կ'ի-
մանան, նուազով դէմ կուգան, տուն կը տանին ուր
հիւրերուն կը հրամցուի սուրճ և թէյ: Նուազը չի
դադրիր, հիւրերուն խաղն ու երգը կը շարունակուի
ատեն մը, բայց չ'ուշանալու համար, կնքահայրն ու
փեսին հօրեղբայրը, աղջկան սենեակը կ'երթան ուր
տարեց կին մը որպէս պահապան նստած կ'ըլլայ:

Կնքահայրն ու հօրեղբայրը, ծեր կնոջմէն աղջիկը

կ'ուզեն՝ հանին կը մերժէ: Դարձեալ կ'ուզեն, նորէն կը մերժուին: Վերջապէս կը խօստանան, «Լաւ պէտէլ (պահել), հարսի աչքով չի հայիլ աղջկայ, չի նեղել, օր ու արեւ ցուցունել»: Հանին կը համոզուի և աղջիկը կը յանձնէ:

Աղջիկը սրահ կը տանին ու ներկաներուն ձեռքերը պագնել կուտան: Աղջիկը, աղջկայ պէս կը պագնէ. կ'ստիպեն որ հարսի ձեռով պագնէ և հոս ահա աղջիկը հարս կ'ըլլայ:

Հարս աղբարները (հարսին եղբայրները, ազգական աղաքը), անութը կը մտնեն ու սրահէն, տունէն դուրս կը հանեն ուր ֆեմերներ՝ վառուած, և ձին պատրաստ կ'սպասէ:

Հարսը, նշանածին տունէն բերուած սաքայէ իզարը հագած, տակէն ալ պիլպիլի քողով, լալով, կը քելով ձիուն կը մօտենայ: Հարս աղբարները հարսը կը հեծցնեն: Հարսը «էրկու զաթ» կ'ըլլայ, զլուխը թամբին հասնելու չափ կը ծռի որպէսզի իրեն ընկերացողներն ու ճամբուն վրայ զինք տեսնելու փութացող բազմութիւնը չ'ըսեն՝ «Աս ինտոր (ինչպէս) փառի պէս զօրպայ հարս է»:

Եկեղեցւոյ մօտ նուազը կը լռէ, գերեզմանատան մէջ քնացողներուն քունը չի վրդովելու համար: Եկեղեցւոյ բակն են: Փեսան շատոնց հասած է, ձին մէկ կողմ քաշուած, վրան ալ անպայման մէկը նստած: Հարսն ալ վար կ'անեն, ձիուն վրայ մէկը կը նստեցընեն ու զինք ներս կը տանին:

Պսակի արարողութենէն ետք, հարսն ու փեսան դուրս կը բերին: Փեսային ձին առջեւէն, հարսինն ալ ետեւէն՝ չլծապատուած իր ազգականներով եկեղեցւոյ չրջաբակէն դուրս կ'ելլեն ու «չիֆտէ չաղլը» կ'սկսի միանուադ:

Կը հասնին հոն ուր հարսին ձին գլուխը պէտք է դառցնէ փեսային տան կողմը: Հարս աղբարները կը դժկամակին, հարսը չ'են տար: Կնքահայրը կ'ընդմիջէ, անոր դէմ չ'են կրնար առարկեր միայն կը խնդրեն որ հարսը մօրը տան առջեւէն անցնի, ինչ որ չ'են մերժում ուիր: Երբ հոն հասնին, հարսին մայրը վարդ ու ծաղիկ կը թափէ նորապսակ զոյգին գլխուն, թափօրը չի կանգնիր, կը շարունակէ ճամբան դէպի տղուն տունը:

Երբ փեսային տան մօտենան, ցուրճներուն վրայ լեցուած քարիւղներուն լուցկի կը տրուի, անեցիները ձղաները առած դէմ կը վազեն, կը բերեն, դրան առջեւ հարսն ու փեսան կը շրջապատեն: Հարս աղբարները կը ջանան հարսը փախցնել, կը յաջողին քիչ մը տեղ տանիլ, բայց փեսային տան մարդիկը կը վազեն, կը բերեն: Որպէսզի չի փախցնեն կ'աճապարեն հարսը ներս առնել, սակայն հարսաղբարները չ'են ձգեր մինչեւ որ գետինը գորգ չի փռեն: Փեսային էն սիրելի ընկերը, առաջ կ'անցնի, ճագէթը կը հանէ հարսը վրայէն անցնելու համար — այդ ալ չ'են ընդունիր: Վերջապէս գորգը կը բերեն, ձիերուն ճակտին մէյմէկ հաւկիթ զարնելով ներս կ'առնեն:

Ներսը, դափարասին, հարսին ու փեսին ձիերը, իրենք տակաւին հեծած, քով քովի կը կանգնեցնեն: Մսագործը, ոչխար մը հիննէյով նախած, եղջիւրներն ալ վառուած գոյնզգոյն մոմերով զարդարած, ուսերուն վրայ առած, ակռաներուն միջեւ սուր դանակ մը բռնած, կը խաղայ, մինչ նուագածուները աւելի ոգեւորուած կը նուագեն հա', կը նուագեն:

Ոչխարը կը մօրթեն: Հարսն ու փեսան ձիերէն վար կ'առնեն: Փեսային աջ ձեռքի ձեւով հիննէ կը գնեն: Զոյգը արիւնին վրայէն կ'անցնի:

Կնքահայրը փեսին դառնալով կ'ըսէ.

Ելիր կայնեց թագւոր (թագւոր-փեսայ աղբար),

Որ եեզ գովեմ գլխուդ ի վար,

Անկից ես փու պօյրդ ըսեմ,

Օր չիմարի սալ կ'ըլմանի.

Անկից ես փու աչքերդ ըսեմ,

Օր մեյմեկ Ֆիննան կ'ըլմանի,

Անկից ես փու երեսդ ըսեմ,

Օր լուսունկու կալ կ'ըլմանի.

Թագւորի մա'յր, դուն դուրս եկուր,

Թագւորի որդին ծամ են սարեր

Թե՛ք են սարեր չիք են բերեր:

Հարսաղբարներն ալ «Թագւորի մայր»ը կ'ուզեն հարսը անոր յանձնելու: Տղուն մայրը, զրան մէջ կանգնած, բազուկը կամար կ'ընէ ու հարսը անոր տակէն կ'անցնի, անոր հնազանդ, հրամանին տակ, գերդաստանին պատուոյն հաւատարիմ մնալ խօստանալով:

Հարսաղջիկները, հարսը կը շրջապատեն, իրեն յատկացուած սենեակը կը տանին, երբեմն մարած վիճակի մէջ:

Ուրախութիւնը այդ գիշեր է, մինչեւ լոյս կ'երգեն ու կը խաղան: Լուսոյ գէժ հարսնեւորները մրափի մը համար կը ցրուին զրացիներու տունները: Արեւծագէն քիչ վերջ նուագածուները թաղին մէջ դռնէ դուռ պըտըտելով հարսնեւորները կը հաւաքեն:

Փեսային տունէն, հարսին տունը մարդ կ'երթայ երեսբացի հրաւիրելու: Բայց նախքան իրենց ճամբայ ելլելը հարսին օծիւրը կը զրկեն:

Օծիւրը բերողները «վար կը զրուին» ու միւսներուն ետեւանց նորէն մարդ կը զրկուի որոնցմէ փառքողները կուզան:

Հարսին պսակը առաւօտուն վար առնուած կ'ըլլայ ու գլխուն քօղն ալ հիմա կ'առնուի. ձեռքը միայն պիտի մը կը մնայ բերնին դէմ բռնելու, ձեռք պագնելու ատեն աչքերը գոցելու համար: Երեւակայեցէք որ սրահը լեցուած է, երկսեռ, ամէն տարիքէ բազկացած բազմութիւնով մը. հարսը պարտաւոր է, աջ ձեռքի պիրիկով աչքերը գոցել, ձախ ձեռքը կուրծքին, մեծին թէ պզտիկին առջեւը կանգնիլ, ծունկերը կռտըրտելով, մէջքը կոր բռնած, մինչեւ զետին իջնել ու ելլել:

Այդ երեկոյ խնամքները միասին կ'ընթրեն որմէ վերջ հազար ու մէկ բարեմազութիւններով կը մեկնին: Հարսը ստիպուած է դրան առջեւ կանգնիլ, բոլոր «մնաք բարի» ըսողներուն ձեռքերը պագնել — պիրիկը աչքերուն դէմ բռնած իջնել ու ելլել:

Որպէսզի հարսը չի նեղուի, փեսին և հարսին ազգականներէն մի քանի հարսաաղջիկ վար կը զրուին գէթ շաբթուայ մը համար:

Այսպէս ամբողջ օրեր նուագ ու կերուխումէ ետք, հարսանիքը վերջ կը գտնէ:

5. ՀԱՐՍԸ ԵՒ ԻՐ ԿԵՆՑԱՂԸ

Հարսը, մունջ կը մնայ կեսրոջ, կեսայրոջ, կնքահօր, դրացի մեծերուն, ազգականներուն հետ: Ամբողջ տարիներ մէկ բառ իսկ չ'արտասանելու անոնց ներկայութեան: Սակայն երբ տան մէջ ուրիշ հարս կամ աղջիկ չկայ, կեսուրը կնքահօրմէն հրաման կ'առնէ որ հետը խօսի ու կը խօսի:

Հարսանիքին յաջորդող շաբթուն, աչքըութի եկող գացողներուն հաշիւը չ'ըլլար: Եւ ինչպէս ըսինք հարսը օրօրոցի մանուկէն մինչեւ ութսուն տարեկան ծերուկին ձեռքերը պիտի պագնէ:

Ամուսնութենէն ետք, առաջին շաբաթ երեկոյին, հարսին մօր տունէն, փեսան, ծնողքը, կնքահայրն ու ազգականները, երբեմն ալ ժամանակի և տեղի յարմարութեան հարսն ալ կը հրաւիրեն՝ փեսապատիւի: Հոն կը հաւաքուին նաեւ հարսին ազգականները, կ'ուտեն, կ'ուրախանան և ուշ գիշերին կը վերադառնան, բացի փեսայէն: Առաւօտուն փեսային մեկնելէն վերջ, փեսապատիւի նաւայան ալ կը զրկեն:

Տաղաւարներուն, հարսին մօր տունէն կուգան, արտօնութեամբ՝ կեսայրոջ, կեւրոջ զինք կը տանին — կը ձենեն: Ամէն երեկոյ կուգան ու փեսան ալ կը տանին, այս զրութիւնը շաբաթ մը կը տեւէ, բայց որպէսզի գացողը չի յոգնի, փեսային կ'ըսեն որ այլեւս առանց քաշուելու գայ, երթայ:

Հարսը երբ մօրը տունը կ'երթայ, կամ ազգականներուն տուները՝ յաջորդ տօներուն ինչպէս սովորութիւն է ազգականները կարգաւ կը հրաւիրեն հարսն ու փեսան, պէտք է զրպանները լեցուն ըլլան՝ նուշ, շաքար թաղին և բարեգալուստի եկողներուն փոքրիկներուն բաշխելու:

Երբ հարսին տրուած հրամանը, սովորաբար տասընեւհինգ օրերը կը լրանան, նորէն արտօնութիւն կ'առնեն: Իսկ երբ այդ ալ լրանայ, կնքահայրը կը զրկեն որը մերժել կարելի չ'ըլլար ու շաբաթ մը ևս ժամանակ կուտան որմէ ետք, երկու ձիերով կերթան հարսն ու փեսան տուն կը բերեն:

Հարսը, ամէն երեկոյ երբ կեսուրն ու կեսայրը քնելու կ'երթան ինքն ալ կը հետեւի անոնց — հագուստները կը հանէ, գուլպաները կը քաշէ, եթէ ամառ է ոտքերը կը լուայ, կը պառկեցնէ ու հոն կ'ըսպասէ մինչեւ որ քնանան կամ հրաման տան որ երթայ պառկի:

Մի քանի ամիս անցնելէ ետք, հարսը պզտիկնեւ

ըուն հետ կ'սկսի խօսիլ այն ալ ականջներէն վար փսփսալով: Անոնք որոնք կը փափաքին որ հետերնին խօսի, կեսրոջմէն հրաման կ'առնեն: Եթէ յարմար դատէ կ'արտօնէ, ապա թէ ոչ մի քանի ամիս կամ տարի կը յետաձգէ:

Նոր հարսին պնակ լուալ չ'են տար, և ոչ ալ հաւ դուստ. սոխ, սխտոր չի կեղուեր — վրայէն հոտ կու գայ, ձեռքի հիննէն կ'երթայ: Ճաշի ժամանակ անոր բերանը չի տեսնուիր, պիտիկը բերնին դէմ է: Ան աւէն բան ուտելու արտօնուած չէ որպէսին են՝ կծու, թթու, եւլն.:

Կ'անցնին տարիներ, ընտանեկան յարկին տակ, հարսը խաղաղ կ'ապրի իր ամուսնոյն, ծնողաց, տաւերուն ու ներերուն և տաքրերուն հետ: Տարիներու ընթացքին ինքն ալ մի քանի երեխաներ կ'ունենայ, կին կ'ըլլայ ու դուրս ալ կ'եղէ, ներս ալ կը մտնէ, թթուն ալ կուտէ, կծուն ալ հետը:

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք նպատակ չ'ունինք այս տողերով վերլուծումի ենթարկելու գաւառի բանահիւստութիւնը, այլ կը բաւականանանք յայտնելու որ, մենիները և հեհնները — հայեհ — հայեհեհ (երգ), Արաբկիրցիք ու գաւառի այլ քաղաքացիներ հիւսեր են թուրքերէն: Ասոր պատճառը անշուշտ կառավարութեան արգելքն է հայերէն երգելու ու թերեւս մասամբ ալ թուրքերէնի յարմարութիւնը աշուղական երգերու:

Մենք հաւաքեր ենք մեծ թուով թուրքերէն մենիներ, որոնց ամբողջութիւնը, թուրքերէն ըլլալուն համար, եթէ երէք անարժէք է, խորհինք թէ նմուշները հետաքրքրութենէ զուրկ չի պիտի ըլլան որոնք և հայերէն մենիները կուտանք իրենց բնական վիճակով, առանց ուէ փոփոխութիւն մտցնելու իրենց բառերուն ու չափերուն մէջ — այսպէս տունք նաեւ «Աղջիկ նա, նա, նա»ն և միւսները:

Մենիները բաժներ ենք երեք գլխաւոր մասերու:

Ա. ԱՆՅԱՐՄԱՐ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ուրիշ տեղ ըսեր ենք, Արաբկիրի մէջ, առանց աղջկան կամքը առնելու կ'ամուսնացնեն իրենց յարմար դատած տղուն հետ: Պարտադրաբար ամուսնութիւնը սակայն, չառ չ'անցած յառաջ կը բերէ խռովութիւն տան մէջ, ու ըսի, ըսաւնեւրը մէկ օրէն միւսը հազար գոյներով քաղաքին մէջ կը շրջին...

Կիւիւեան պաղչանքն նե՛ սեփասը վար,

Կիւիւնէն պիլպիլն դան սավասը վար.

Պէն օ եարք սեկմիւրմ, օ եար սե պենի

Պու գալմ ղօնուլարն նև՞ դերեզի վար:

Արաբկիր դարուսի, Զօպանլու սիւզի,

ձանրմա քեր էքսի էլլերն սեզի.

Տուււմանլար իսիյօր այրլա պիզի

Կիւլ սալնսան այրլմազ պեն սե օ եարսեն:

Ղըմըզը կիւլ, խաս պաղչասա խարապեն,

Նե՞ սեմիւրմ քեօմիւր կեօզիւ եարա պեն.

Օն պարմաղմ, դանսիլ էքսիմ եանսըրսըմ

Էլ եարասը, եարամասմ եարա պեն:

Կիւիւեան պաղչասա կիւլլեր սովմասսըն,

Օ կիւլն սալնսա պիլպիլ ղօնմասսըն.

Պէն օ եարք սեկմիւր մուրաս ալմասմ

Պէնսեն դայրու սարան մուրաս ալմասըն:

Նեիլ իփէֆ պիֆէիմ,

Տերսիմ ֆիւն՞ քեօֆէիմ

Փերչեմիւնսեն պիր քեղ վեր

Քեֆիիմի սիֆէիմ:

Արաբկիրցիք հեթանոսական սովորութեանց հետեւած, երբ մէկը մեռնի լաղկան կիներ կը բերեն, որոնք «լաց» ըսելով թէ կուլան և թէ չուրջինները կը լացեն: Աւելցնենք նաեւ որ Արաբկիրի կիները բոլորն ալ լաց ըսողներ են, սրահին մէջ, իրենց տարիքի համեմատ նստած, իրարու թարմ նընջեցեալները յիշելով, մեռնողին պարագաները մխիթարելու մտաք, մենի մը կ'ըսեն ու ապա բոլորը մէկ բարձրաձայն հի, հի, հի, ըսելով կուլան: Մեռնողին մօտ ազգականները ու ընտանիքին անդամները մաղերնին կը շփրեն, կը ճչան և երբեմն ալ այդ դրութեան մէջ կ'իշխան, կը մարին:

Թէեւ բոլոր ախուր միւնիներն ալ կ'ըսեն, ննջեցեալին տարիքն ու անունը յարմարցնելով անոր, բայց կան նաեւ մահտան համար հիւսուածներ որոնք զժրախտաբար մենք չ'ունինք. որպէս նմոյշ հետեւեալը կ'ուտանք.

Ա՛լ չ'եմ իջնար պաղչան, վարդերուն սակը,

Կորուսեր եմ մասնիիս Գեֆայիլ ակը,

Ի՛նչ դիծար ե եղեր, էլիմին խակը (Երիսասարդ):

Արաբկիրցին, ինչ չափով որ կը հաւատայ Աստուծոյ նոյնքան հաւատք կ'ընծայէ նաեւ Ֆէլէկին, բախսին ու ճակատագրին: Ասոնք ռազմիկ ժողովուրդին հոգեբանութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին:

— Օգո՛ւլ, ֆէլէկին աչքերը քօրնան, էկեր բախսերնիս, ճակատագրերնիս աս է նէ հէլպէթաէ տեսնանք տի, վօզուան ինչ:

Եազան Բեաքիպ դարա եազմիւ Եազըմը,

Տերսէն, դէմսէն աչամասմ կեօզիւմը

Զալմ Ֆէլէկ Գե՛չ կիլիսիւմեզ իզիւմը:

Իբի սաւն արասընա դալմիւմ

Պայդուէ Բիպի Տերեկերսէ Տիւմիւմ

Նէ կիւն կերմիւմ, Գե մուրաս արմիւմ

Պենսէ պէյլէ բախսի դարա դալմիւմ:

Բ. ՍԵՐ

Ուր բնութիւնը հարուստ է, ուր թռչունները
թռկեցողուն ու վարդենիներուն վրայ զիրար կը հալա-
ծեն, սիրոյ զուարթ ճռուղուններով մթնոլորտը կը
լեցնեն, բնական է որ, մարդիկ անտարբեր չ'պիտի
մնային այդ տեսարանէն: Անոնք ալ զիրար պիտի հե-
տապնդէին պարտէզներուն խիտ ծառերուն մէջ, կի-
րակի օրերը դաշտերը կարմիր կակաչի ետեւէ վաղե-
լու ատեն կամ բլուրներուն վրայ պտըտելու ժա-
մանակ միշտ նկատի ունենալով որ.

Փեցնիրեքեքն ուվախ, ուվախ սառ կելիր,
Աղլասքգնագ քեօմիւր կեօզեքն եառ կելիր.
Իֆի կեօնիւլ պիր պիրիքնի սեվերսե,
Մեվլանն կեօնիւնե պիլե խօռ կելիր:

Արաբկիրցի մայրը, հակառակ է աղջկան կարգալ
սովրելուն որովհետեւ «նշանծուն գիր գրէ կու» և ա-
տիկա ընտանիքի անունը կ'արատաւորէ, «Մարդուս
հոգին թող ելլայ, թէք անունը չ'ելլայ»: Սակայն ո՞վ
կարող է սիրոյ առջեւ պատնէշ քաշել...

Պաղչան ուվար ջուր կ'երբայ,
Ելեք սեւեք ո՞ւր կ'երբայ
Ջուրը մահաւնայ կ'ընե
Նեանծուն քովը կ'երբայ:

Խօսայ, խորոզս խօսայ (կանչ),
Սիրսիկս է առեր քասայ (հոգ).
Այս ինչ բարի գիշեր է
Եարս երագս սեսայ:

Արգել կուգայ սողալեն
Վերի լեռները դողալեն,
Հիմա իմ եարս կուգայ
Զիուն վրայ խաղալեն:

Կայմիր վարդ ըլլէի

Դուռդ բացուէի,

Ամեն առատօսուն

Փեշիդ փուէի:

Դարուն է եկեր

Պաղչան կանչըցեր,

Ախ, լալեն, լալեն

Աչքս խոնչեցեր:

Լեզուդ բալլի ըլլեր,

Սիրսս բանայիր,

Ներսեվի տեսերս

Դուն իմանայիր:

Դրան վրան միշտիւ է,

Իմ եարս սեվի դուռ է.

Բռնեմ պագնեմ փերչեմեն

Բանց շեքերը անուռ է:

Ռահանը չարխին մեջ,

Ես նստեր եմ խալխին մեջ

Ես իմ եարս կը ճանչնամ

Հինգ հազար հոգիի մեջ:

Հեր սապախ, հեր սապախ կելիր կերչերսն

Ղանքմը դասաֆէ դոյուպ իշերսն.

Նէ հանճան սեվերսն, նէ վագ կերչերսն:

Զայ քենարնսա տօլու միւլ տօլու,

Օղլան դըզայ ներկիզ վերիր, կիւլ ալուր

Զիլարքմա փերչեմըն ֆեսէն տեքերի,

Էլ արիֆ տըր փերչեմինսէն տել ալուր:

Ղարաֆիլըմ եֆ պենի,
Ալթուն քասա դոյ պենի
Սեն Տիվիք օլ, պեն դալեմ
Ալ սինանայ եազ պենի:

*Հետեւեալ մենիները կ'երգուին ընդհանրապէս ե-
րիտասարդներուն կողմէ:*

Աղունը մ'ալ ե կայներ դրանը կեսը,
Քեմեր մ'ալ ե կապեր բարկնուկ մեջքը,
Աչքով, ունքով կ'ընէ եկուր մեր ներսը
Հազար օսկի կ'արժէ աղունորին տեսքը:
Առաւօտուն կ'ելլեմ արեւը բարկ ե,
Բերանդ ալ օր բանաս մեղր ու կաքէ,
Եկուր պաղչան անուշ, անուշ խորաքենք
Տուշմաններուն արեւն արին բոլ կաքէ:

Գիշեր, ցորեկ հեշ չես ելլեր մտաց
Գլխս բարձին դնիմ կուգաս դիմաց,
Հերեմ քրիւ կերածս ու խմածս
Հեշ մարդու չեմ տար արեւին սիրածս:
Պիլպիկն ալ եկեր վարդիս կու քառի.
Երկուքիս մեջտեղը բոցեր կու վառի,
Շա՛տ սիրով սիրեցի մուրասս չ'առի
Գաւաթ մը ջուր տուր օր կրակս մարի:

Եկուր իջնանք գետեզերքը պսքսինք,
Վարդ փունջ մ'առնանք մեկտեղ հոտսինք.
Այն օրը ըլլատի՞ մեկտեղ գտնուինք,
Գրտնուինք ու աս տեսնեն ազատինք:

Պաղչան ֆիշենք հասեր ե,

Ծածկէ, տղան մտեր ե.

Աչքը փորձայ այն մօրը

Հարսին պագնելը տեսեր ե:

Քուր պատսելս, կայմիւր կտաւ,

Լուսունկան մարը մտաւ,

Էլի՜ն աղջիկը իմ ի՞նչս է
Զըլսողցաւ, ծոցս մ՛սաւ:

Մասնիկս ակը օսկի է,

Աղուորութիւնդ ուսկի՞ է,

Եկուր ընծի պագ մը տուր

Էլը ի՞նչ գիտի, ուսկի է:

Ուռիին սակը փելք է,

Քիչ կայնիմ շատ ֆայսա է,

Երբոր դեմս ելլաս նէ

Կենն ետփութիս ֆայսա է:

Պարեգ, պարեգի դիմաց,

Իմ սիրելիս ո՞ւր մնաց,

Քանի օր է չեմ տեսն

Ունեցած խելս գնաց:

Գետնէն ֆար մը վերցուցի,

Օսքս ֆարին դպցուցի

Ես ֆեգ գողտուկ սիրեցի

Ինչո՞ւ էլիս գիտցուցի:

Գիշերուայ լուսինս, ցորեկուայ արեւս,

Ես ասման ըլլէի, դուն ալ տեսնես,

Երբ որ ֆեգ սիրեցի շատցան ցաւես:

Օտայը նամուսմ համեսին էլլեր,

Պէն սենի սեկմիշամ տույմասսն էլլեր.

Պաղչատս աչքլան դարաֆիլ կիւլլեր

Օ կիւլ պենիմ տըր տէյմեսըն էլլեր:

Իննէ տաղ պաշնտան դար իստը կեօնիւմ

Հայվատան օսանտըմ նար իստը կեօնիւմ

Պու կիւն պենիմ էֆֆերիւմ վար, տէրտիւմ վար

Նազուլ Էար էլինտէն կիւլ իստը կեօնիւմ:

Ղըրմըզը կիւլլերտէն աչքըմ պէն սենի,

Կիւզելլեր իչինտէն սէչիւմ պէն սենի,

Քեզըս արասնսա սրմալը թելի,
Պօլըն, պօլըմա, եօշիւմ պէն սենի:

Պիր կիւզէի մենիլ վերսիմ ալամամ,
Կենե, կիւնսիւզ սեվսեսիւնսէն տուրամամ
Քենսի կելմեզ, պէն եանընա վարամամ
Թեհնէ երեւ պէն արզըմա ալամամ:

Գ. ՂՈՒՐՊԵԹ

Ինչպէս ըսեր ենք ուրիշ տեղ մը, մեր երկրի ժողովուրդին մեծ թշնամիներէն մէկն ալ ղուրպէթն է եղած ուր կը դիմէր ընդհանրապէս երիտասարդութիւնը՝ տունը թողնելով խեղճ հարսներ ու մայրեր, բոկոտն, մերկ փոքրիկներով:

Արաբկիրցի կիներ այս վիճակին մէջ, մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ, դրան ետին մնացողը 15—20 տարեկան հարս մըն է որ արգանդին մէջ հազիւ զգացեր է ապագայ զաւկի մը խմորումը և ահա ամուսինը զինք ձգելով ղուրպէթի ճամբան է բռնել... Բնական էր որ ան պիտի երգէր իր առանձնութիւնը, անմուրատ սէրը, ճահիլ կեանքին մոխրացումը...

Գաւառի հարսները մենի են հիւսեր ղուրպէթի մէջ զիրենք մոռնալ ուղող, իրենցմէ հեռոյհետէ «պաղ»ող սրտերուն կայծ տալու, զանոնք հայրենի օճախին, երգիքին հրաւիրելու համար: Երբեմն ալ ղուրպէթ, խաներուն անկիւնները տառապող հիւանդ գաւառացին իր տունը, զաւակները կ'երազէ. բայց խեղճ ճանապարհածախս չ'ունի որ վերագտնայ: Այդ վիճակին մէջ ան ալ երբեմն մենի է զրկելու իր նամակին ծոցով իր շէնքս (աղուոր) հարսին որուն հարուստ կուրծքերը սկսեր են ցամքիլ, դէմքը խորշոմիլ ու մազերուն մէջ ճերմակը իր բոյնը գնել:

Արաբկիրցի հարսը իր կարը ճամբու դրած առնն կ'ըսէ.

Առաւօտուն գով ասեմ
Պիլպիլներուն երգած ասեմ,

Եարս նամբու դրի
Լեռներու կանանց ասեմ:

*Իսկ ամուսինը, նախանձախնդիր իր պատուոյն
վերջին անգամ կնոջը կը դառնայ ու կտակը կը թողու.*

Կ'երամբ ուլուր րեւ
Ընծի հրմար աղօթե,
Էկեր վուրիւր սիրես նե
Տերը հոգիդ թող առնե:

*Հարսնուկը այդ կսակին սարսափով տուն կը դառ-
նայ, ներս կը քաշուի, զուրը կը դոցէ, հորը կը մըտ-
նէ, մագոգը ձեռքը կ'առնէ, իրանը սալմինին կուտայ
ու կ'երգէ.*

Քարթօն եմ սագեր, մեր եմ մեջը,
Եարս եմ դրկեր, քանիս մեջը
Նքիմ տի վենձցնիմ ես ասկից վերջը:

*Մանկատի հարսը կը նախանձի պարտէզին վար-
դին ու պիլպիլին.*

Ալմա արքամ կիւլ պիտի,
Տալնսա պիլպիլ քօքի
Էօքմէ պիլպիլ, քօքմէ
Եարմ դուրպէքէ կեքի:

*Երեկոյնները, իր անկողինին մէջ, կ'զգայ մինա-
կութիւնը ու նամակով կը խնդրէ.*

Մենսիդ աղսոս է
Ղրկէ վլանամ (լուանալ),
Դընեմ սեւ աչերուս,
Պառկիմ քնանամ:

Դեռատի հարսը, առաւօտուն կանուխ պարտէզ
վարդերուն կ'այցելէ.

Սապախտան աչրլմը մուհեպպէր կիւլի,

Ղուլ օլամ օ եարն, տասը տըր սիլի

Սեհրանըն պիլպիլի, պաղչանըն կիւլի

Ղուրպէթէ վարմանըն ճանիլըն եարի:

... Այսպէս, խեղճ հարսնուկը, հաշտուած, կեան-
քին հետ, աչքերը ճամբաներուն յարած, ականջները
սուրացող հովերուն տուած, կարօտը, սէրն ու յոյսը
սիրտը լեցուցած կ'սպասէ ու կ'երգէ.

Տալա, տալա կ'ընէ Պոլիսա ծովը,

Ինչ անուշ կու փըչէ սեվսային հովը,

Տերը նասիպ ըներ երթայի ֆովը

Առնայի մուրասս իյնայի ծովը:

Սամպուա ճամբան, վարեն կու բանի,

Ուրիշին գէշ փութը սիրս կու գանի.

Գիտցիր քի խմեր եմ եօրը տարուայ գինի

Տարիքդ միտս իյնա նի խելքս կու տանի:

Սամպուր մի գովեր երկրէ վար է,

Տախտակը տեղէն, սալ ֆարն ալ բարձ է.

Ձեռները երեսին մենսիլն ալ թաց է

Վա՛յ անոր տիրոջ, աչերն ալ լաց է:

Փոստան էկեր երթամ ճամաղ հարցունեմ

Ինձոր ընեմ, ես աս սերս մոռցունեմ,

Բերվան իրկեմ, ետրս տուն դառցունեմ,

Գիշեր, ցորեկ մենի քսեմ լացունեմ:

Պաղչան իջնամ ամեն մէջվան հասեր է,

Վարդը բացուեր, մանիշակը զոցուեր է.

Էրենկ ան աչերուն ետրը տեսեր է

Ձեռքը, ձեռքին տուրեր մուրասին հասեր է:

Վարդ ու պիլպիլ էի նոր տի բացուէի,
Ֆէլէկը չի բողուց եարիս հասնէի.
Շա՛ս սիրով սիրեցի մուրասն չ'առի
Ղրկէ՛, գաւաթ մը ջուր ւրտիկս մարի:
Նոր է բացուեր կայմիր վարդին տերեր,
Կրակով է լեցուեր ւրտիս վերեր,
Քաւածներս ալ, չեն քաւեր լեռներ
Յաւեսն ալ պատմեմ կուլան քաւեր:
Պատկերիդ դիմացս ու կու հայիմ,
Ալ չիմամ դիմանար, կրակեղ կէլիմ,
Քալած համբաղ վարդ ու մանիշակ
Ծարաւ եմ, ջուրի պէս համբաղ կու հայիմ:
Այվանը կ'ելլամ, ցուրտ է կու մտիմ
Էլին ետքը կուգայ ես կու հաւաստիմ
Տերը հոգիս ալ չ'առնէր, մեռնիմ, խալըսիմ:
Անձեղն ալ կու կանչէ իշալլահ խեր է,
Ելիր մայրիկ, ելիր աղօթիդ քրէ.
Էլին տղան կուգայ, քուկիմդ ուր է:
Վարդ եմ քաղեր, Վարդավառին կիրակին,
Ալ չիմամ դիմանար ետքիս կրակին,
Յաճցեմ լեռներ, ցաճցեմ վրովնիդ անցնիմ
Ետքս դուրպէք գնաց ետեւէն հասնիմ,
Հանիլին ետքս դուրպէք կու հասնի,
Այն ետքին ետքիւրը սեւով կու անցնի,
Արեւ կ'ըլլայ, հով կ'ըլլայ
Նուաւբան տերեւ կ'ըլլայ,
Գացեմ, քսեմ այն ետքին
Ասըղար կենա՞լ կ'ըլլայ:
Պիլպիլ եր ուշիւ եղաւ,
Վարդ եր պուպուշիւ եղաւ:
Հրագ վառեմ փնտռեմ
Հավայէն ուշիւ եղաւ:

Ամպեր ե գարուն կուգայ,
Սեւ արեւ արին (արիւն) կուգայ,
Գիտեմքի եարս տունն ե
Զանր դուրսէքէն կուգայ:

Ա՛խ բնեմ արին կուգայ,
Միսս սեւ ֆարին կուգայ
Ես հոս անտէր տի մեռնիմ,
Վե՛՛վ (ով) գիտէ եարս եք կուգայ:

Եաթաղ ձգեմ վառ կուգայ,
Անկայ եարս ե՛ք կուգայ
Ես աղայիս ֆէօլէն եմ
Ծոցէն անուռ հոտ կուգայ:

Պաղչան ու պաղը մեկ ե,
Հայվան ու ցարը մեկ ե,
Ի՞նչ կ'եքաւ օտար երկիր
Ամեն մեյվան ալ մեկ ե:

Թուք պաստելս, ֆար կ'ըլլի՞
Էլին տղան եար կ'ըլլի՞
Փարագի կեքան տէի
Ասըղար կենալ կ'ըլլի՞:

Պիլպիլն ալ կու կանչէ, պաղչա պարուպէս,
Մեյվալ չ'եկաւ խապար մ'առնեմ ետմուկէս,
Ինտո՛ւր եմ կարօցեր, հայվա, ցարի պէս
Ա՛լ չիմամ դիմանար, կեյիմ կարօտս:

Գարնան պիլպիլի պէս պաղչան կ'իջնայինք,
Թեւ, քեւի կուտայինք ժուռ կուգայինք,
Մենք ալ իրարմէ զատուելիք չ'ունէինք՝
Զալում տուժանը զատեց իրարմէ:

Մորհիկն ալ ե ժմեր,
Մեյվան ալ լուլայ,
Ամենքին եարք կուգայ
Ան կայնի կուլայ:

Արցունքը երեսն ի վար

Կապեր է կամար,

Կուլայ ու կ'ողբայ

Ան քրդի հրմար:

Նաքաղըմը ալամ սամա սիւզ էսէմ,

Ույգուն կելմեզ երսըզլարա կեօզ էսէմ,

Պանա սելլեր նիչի՞ն մելիր կեզերսն

Նազըլը եարմ եօզ փմե՞ն նազ էսէմ:

Իննէ սալ պաշնա էֆիմ գիւանը:

Պեն օլմուշամ նազլու եարն իվանը,

Քասիր մեվլամ պէնի եարա դավուշուր

Մոռ մենեւէմ, դրմըզի կիւլ զամանը:

Պիր պլուս կելիյօր Կեօլ-Տաղ 'սթգիւնէն,

Ղանըլը եաշ կելիյօր դարա կեօզիւնէն,

Մեւէ օսուն փպի եանսըմ փըլ օլսըմ

Պիր մեֆիպըզ եարն իւզիւնէն:

Պիլպիլ սամա չըզմըշ զաննար փեազ սըր,

Աղամ պաշ իւչին պիր մեֆիպ եազսր.

Մեֆիպն ալայիմ սիլեմ իւզիմէ,

Տիւնեա մալը կեօրիւնէյօր կեօզիւնմէ:

Տենիզ ֆնարնա զէյրուն աղանը,

Թեփիւմիշ եապրաղը, դալմիշ աղանը,

Սենիլեն կիսենլեր օլմըշ սիլանը

Պզնիմ աղամ սենին սիլան եօ՞ք մը:

ԳԼՈՒԽ VII

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԸ

Արաբկիր զաւառակին սահմաններն են՝ հիւսիսէն և հարաւէն Ակնայ ու Կապէն Մետենի գաւառակները, Արեւելքէն և Արեւմուտքէն Տերսիմի և Սվազի գաւառները:

Արաբկիր, Խարբերդէն (որուն ենթակայ է) 75, Մալաթիայէն 55, Ակնէն 30 քիլոմետր հեռաւորութիւն ունի: Քաղաքին ենթակայ են 68 գիւղեր որոնցմէ երեքին մէջ, Արղաւուն, Ազըն և Անջրդի միւսիւր կը նստին: Գիւղերը առատօրէն կ'արտադրեն՝ արմըտիք, ընդեղէն, պտուղ, բամպակ, իսկ խաչնարած քիւրտերուն արտադրած իւղն ու պանիրը չատ ընտիր են, մանաւանդ Սարը Զիչէքի իւղը որուն մէջ լեռնէրու ծաղկանց բուրմունքը կայ:

Այս գիւղերէն միայն 15 հատը հայաբնակ են, որոնց բոլորն ալ բացի Ամարկայէն, կը գտնուին Արաբկիրի հիւսիս-արեւելքը, Անկոյի Զային ու Ոսկեգետակին միջեւ և կ'անուանուին Օվայի գիւղերը հաւանակ անոր որ այդ մասը լեռնային է:

«Ակնէն՝ հիւսիս-արեւելք՝ դէպի Ախարքալաքի և

Ալէքսանդրապոլի ամբողջ տարածութիւնը, և Խարբերդ՝ հարաւարեւմուտքը (Ակնայ), Ասիական բարձրավանդակներու այն ամփիթատրոնը, զոր կրնանք միշտ Հայաստան անուանել, իր վրայ կը կրէ հայ ժողովուրդին անհատականութեան դրոշմը չա՛տ աւելի մեծ հափով քան ուրիշ ուէ ցեղի *)»։ («Հայաստան», Թարգ. Լարենց, էջ 422)։

Օվայի հայ գիւղացիները, թառած այդ բարձրավանդակներէն մէկուն վրայ, հայ իշխաններուն ձեռքերով շինուած ամրոցներու, բերդերու հովանիին ներքեւ, ամբողջ վեց հարիւր տարիներ, կղզիացած երկու գետերու միջեւ, կրցեր են գիմադրել ձիւնին ու բուքին, սուրին ու դէնքին։ Ընդհակառակը, Անկոյի Չային հարաւային եղերքները և արեւմուտքը, Վարի և Վերի Աթմաներուն տափարակ դաշտերուն վրայ բնակող զգլլաւ քիւրտերը, հայ անուն կրող Թրքաբընակ գիւղերու բնակիչները, շուտ մը կլանուած են բարբարոս կառավարութեան մահասարսուռ անիւններուն տակ ու դարձեր են զլղաշներ, կեսկեաներ, կամ մոլեռանդ թուրքեր առանց սակայն մոնկոլեան զիմագիծ կրելու։ Մենք այս եղրակացութեանց եկանք հարեանցի ուսումնասիրութիւնով մը որը տակաւին դոհացուցիչ չ'ըլլալուն սոյն գրքէն դուրս կը թողունք։ Կը գոհանանք միայն յետագայ էջերով տալ հատուկը տոր տեղեկութիւններ հայաբնակ գիւղերու մասին և անունները թրքաբնակ բայց հայ անուն ունեցող գիւղերուն։

Կ գիւղերու թիւը կը վերաբերի Արաբկիրի

նք յայտնելու որ այս հասումին աւալ քարգմանուած է։

իսկ կառավարութիւնը Ակնայ: Ահա, կառավարութեան ապիկարութիւնը, Արաբկիրէն 2—5 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող գիւղացին ջնջին խնդրոյ մը համար պէտք էր 10—12 ժամ ճամբորդել շատ հեղ կողոպտուելով, խոշտանգուելով հասնել Ակն:

Հայ գիւղացիները բոլորն ալ հայախօս են, կը խօսին մաքուր հայերէն: Ժողովուրդը ամուր կառչած կը մնայ տոհմային աւանդութեանց ու սովորութեանց: Կաղանդին թուրքը՝ «Չէնկել կախ»երը ծխնելոյզներէն կ'իջեցնեն, տան տիկինը առանց վեր նայելու թղը նուէրով կը լեցնէ:

Ծնունդին գիշերը, «Գասպար, Մելքոն, Պաղտասար աւետիս», երգելով տղաք և աղջիկներ տունէ տուն կը պտըտին, ձաւար, իւղ կը ժողուեն ու յաջորդ օր, եկեղեցւոյ բակը, դպրոցի սրահին մէջ հասարակաց սեղան կը շտկեն, կ'երգեն, դպրոցականներ կ'արտասանեն և եփուած «փիլաւ»էն բոլորն ալ անխտիր կուտան:

Բարեկենդանին, գինին թուրուռ մէջ լեցուցած, տավուրով, զուրնայով տանիքները կը բարձրանան, արհամարհելով ձիւնն ու բուքը պար կը բռնեն, երկսեռ խումբերով ու երեկոյին ուրախութիւնը կը շարունակեն հայրենի կտուրին տակ:

Զատիկը, գարնան ակնապարար տեսարաններով, թռչուններու բիւր երգերով, կարմիր հաւկիթներով, գոյնզգոյն էնթերիներով իր գէմքը կը ցուցնէ:

Վիճակին՝— Համբարձման — գեղջկուհիները, փութկոտ քայլերով եօթն աղբիւրէ ջուր կը կրեն, վարդ ու ծաղիկ, յամբիկ ու շուշան, մեխակ ու մանուշակ, կարմիր կակաչ կը քաղեն իրենց մսո՛ւտ ձեռքերով, հազա՛ր երազներով...

Վարդավառը, գիւղին փողոցները վերստին կը կենդանացնէ, կտուրէ կտուր, ծխնելոյզներէն վար,

պատուհաններէն ներս, իրարու վրայ ջուր կը նետեն, զիրար կը լողցնեն:

Գիւղացիներուն հարսանեկան սովորոյթները յար ու նման են քաղաքացիներուն, ասացուածքները, մենիներն ու հէջները շատ տարբերութիւն չ'ունին, և տարազնին հետզհետէ կը փոխուի — էնթերին տեղի կուտայ չըջագետին:

Գիւղերու մասին զատ զատ խօսելէ առաջ յարմար կը զատենք տալ երկու վիճակաւ տարբերութիւններ:

Օվայի գիւղերը հարուստ են հնութիւններով՝ բերդեր, ամրոցներ, աւերակներ, ուխտատեղիներ, «Գրեթէ չկայ հեռաւոր ձորակ մը կամ մենաւոր կըղզիակ մը որ դէպ իրեն չի քաշէ ուխտաւորներու կարաւան մը պաշտամունք մատուցանելու համար այն գեղեցիկ վանքերուն մէջ, որոնք մնացած են Հայաստանի թաղաւորներու օրէն, և կենդանի կը պահեն անցեալի պատմութիւնը»: («Հայաստան» էջ 422, հայր. թարգմ.) Կարծես Լինչի այս տողերը մասնաւորապէս գրուած են Օվայի գիւղերուն մասին ինչպէս պիտի տեսնենք:

ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

«Թոռոս Աղբար»

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԱՐԱՐԿԻՐԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԻՑ

«Յնաշխարհիկ Բառարան»

Անուն	Եկեղեցի	Վարժարան	Աղջիկ	Տղայ	Անուն	Արական	Իգական
Շէֆիկ	Ս.	Աստուածածին	1	60	ԱՄՊՐԿԱՅ	442	267
ԱՄՊՐԿԱՅ	»	Նշան	1	40	Շէֆիկ	286	236
ԱՂԸՆ	»	Աստուածածին	1	15	ԱՆՋՐԴԻ	308	302
ՎԱՂՇԷՆ	»	»	1	16	ԾԱԳ	275	212
ՔՈՒՇՆԱՅ	»	»	—	—	ՄԱՇԿԵՐՏ	283	249
ԿՐԱՆԻ	»	Կարապետ	1	15	ԱՂԸՆ	119	105
ՀԱՍԿՆԻ	»	Գէորգ	—	—	ՍԱՂՄԿԱՅ	111	86
ԷՇՆԵՑԻՔ	»	Աստուածածին	1	17	ՎԱՂՇԷՆ	114	110
ԽՈՌՈՉ	»	»	—	—	ՔՈՒՇՆԱՅ	130	140
ՄԱՇԿԵՐՏ	»	»	1	30	ԾԱՊԼՎԱՐ	12	10
ՍԱՂՄԿԱՅ	»	»	—	—	ԽՈՌՈՉ	58	40
ԱՆՋՐԴԻ	»	Նշան	1	80	ՎԱՆՔ	51	33
ԾԱԳ	»	»	1	40	ԷՇՆԵՑԻՔ	61	64
ՎԱՆՔ	(աւերակ)	—	—	—	ԿՐԱՆԻ	42	29
ԾԱՊԼՎԱՐ	—	—	—	—	ՀԱՍԿՆԻ	39	41
					Գումար	2331	1924

ԾԱՆՈԹ. --- Ընդհանուր Պատերազմի ճափօրեակին առանց զարգի գիւղ չկար, նույնիսկ ոմանց մէջ մէկէ աւելի կային եւ ժողովուրդին թիւը համեմատաբար աւելի բարձր էր:

Ա. ԱՄՊՐԿԱՅ

Արաբկիրէն դէպի հարաւարեւելք, ձորի մը վերեւ
կը գտնուի Ամպրկայ՝ կէս հայաբնակ գիւղը որուն ա-
րեւելքը կը գտնուի նաեւ պատմական Ամատունը որը
ըստ գիւղացիներուն հին օրերուն քաղաք է եղեր։
Արդարեւ այսօր իսկ, երբ գիւղացիները այդ «Թաղ-
ուած» քաղաքին չըջակայքը կը հերկեն, ի յայտ կու-
գան կարասներ, թոնիրներ, տնական իրեր։ Կը պատ-
մուի թէ տարիներ առաջ Ամպրկցի մը զուրպէթ կեր-
թայ՝ Պոլիս, ուր ինչպէս կ'ըլլայ կը հանդիպի 110
տարեկան հանիի մը որ Ամպրկցիին ուր տեղացի ըլ-
լալը հասկնալէն ետք կ'ըսէ, «Ես ալ Ամատունցի եմ»։
Այդ օրերուն սակայն Ամատուն որպէս բնակելի վայր
ո՛չ միայն գոյութիւնն չուներ այլ և տեղն իսկ անյայտ
և դարձեր էր Ամպրկցիներուն արտերուն և պար-
տէզներուն վայրը։

Քիլիսեհուֆ — Մատուռ — կը գտնուի Ամատունի
դէմը, ամէն տարի այդ տեղէն նորանոր հնութիւններ
կ'ելլեն վար ու ցանի ատեն։ Այդ չըջանակին մէջ կը
գտնուի նաեւ գերեզմաննոց մը որուն մասին որդւոց
որդի ըսուեր է թէ յունական է։

1895էն առաջ գիւղը ունէր եկեղեցի ու դպրոց,
Թաւանին եկեղեցին կ'այրեն, վարժարանը կը քանդեն
որը յետոյ դարձեալ կը շինեն իսկ եկեղեցին ոչ։ Իրենց
հոգեւոր պէտքերուն համար քաղաք կուգային։

Թաւանէն առաջ գիւղը ըստ բաւականին հարուստ
է եղեր։ Գիւղին մէջ գեանդուած խողովակները, կը
կարծուի թէ անասնոց կաթը արօտավայրէն զիւղ հո-

սեցնելու կը ծառայէին, գիւղին մէջ ամէն տուն իրեն լծկած եղները ունէր որով միրգերէն զատ առատօրէն կ'արտադրէին նաեւ արմախք որուն որպէս հետեւանք այդ օրերուն բարեկեցիկ Ամպրկցիին համար ղուրպէթը անծանօթ էր: Բայց, թաւանին, երբ չքաւորութիւնը իր դէմքը կը ցուցնէ մշակին սեմէն ներս ըստիպուած ղուրպէթի ճամբան ձեռք կ'առնէ:

Ամպրկայէն քաղաք կուգան՝ բանջար, տանձ, խնձոր, նուշ, խաղող ու ընկոյզ: Գիւղին շրջակայքը կը գտնուի կիրի նման հող մը որ կը ծառայէ քաղաքացիներուն տունները ճերմկցնելու: Ասոնցմէ զատ քաղաքին կուտայ ատաղձ, բարտիի գերաններ:

Ամպրկայ առատ ջուր ունի: Խաչաղբիւրը գիւղին կեդրոնը կը գտնուի, դառիվարի մը ներքեւ, բաւական ընդարձակ բնական աւազան մըն է:

Խաչին, քաղաքացիք թէ գիւղացիք Խաչաղբիւրին շուրջի պարտէզները կը լեցուին: այդ օր ուրախութեան ու խնդութեան օր է: Ուխտի, դարմանուելու եկողները կը լողնան, իրենց լաթի կտորէն կը կապեն քովի բրինձի ծառին:

Մանուկ Աղբիւրը, հային թէ թուրքին «գող»ին դեղն է, երեք անգամ ենթական լողնալով բուժուած տուն կը դառնայ: Խոչրիկ Աղբիւրի ջուրը վէրքի դարման է:

Դեղուտը (դեղ ուխտ?), ամէն ցաւի դեղ է: Մանուկ Աղբիւրին վերեւ կը գտնուի «Վարի պաղչային մաղարան»: Այս ընդարձակ վայր մըն է քարայրի ձեւով որուն կեդրոնը կը կանգնի բնական, կլորաձեւ սիւն մը, կապոյտ հազ ունեցողները կը տանին ու սիւնին չորս կողմը կը պտըտցնեն երեք անգամ. այսպէս մի քանի անգամ այցելելով հազը կը կտրի:

Բ. ՇԷՓԻԿ

Արարկիրէն երկու ժամ հիւսիս կը դառնուի Շէփիկ, զուտ հայաբնակ գիւղը իր 120 տուններով: Գիւղը ունի իր եկեղեցին, դպրոցն ու ժողովարանը: Գիւղը կը մնայ լեռնալանջի մը վրան որուն ներքեւէն կ'անցնի՝ Արարկիր—Ակն—Պոլիս ճամբան: Գիւղին առջեւ կը տարածուի ընդարձակ դաշտագետին մը որ կը ջրուի, գիւղին տակ, ճամբուն վրայ գտնուող մեծ աղբիւրի մը ջրով: Գիւղացիք կ'ըբաղին մշակութեամբ: Առատօրէն կ'արտադրեն գետնախնձոր, սմբուկ, սոխ, սլիկ (լուբիս), խաղող ու մաղտանոս: Իսկ ընդեզէն և արմըտիք իրենց բաւելու չափով միայն կը ցանեն:

Շէփիկի հիւսիսային կողմն է Փիլպոս Առաքել ուխտատեղին որ ոչ միայն հայերու կողմէ մեծ յարգանք կը վայելէ այլեւ հոն կը գիմեն վրանաբնակ զղբլպաշ քիւրտերէն սկսեալ մինչեւ գիւղերը ապրող շատ մը թուրքեր: Փիլպոս Առաքել զուրպէթ գաղղները ետ կը բերէ, հիւանդները կը բուժէ, մահ ունեցողները կը մխիթարէ, մուրատ ուզողներուն վափաքը կը կատարէ զիւհարները կը փրկէ ու չարերը կը խափանէ:

Արարկիրցիք աշնան կերթան Փիլպոս Առաքել: Ուրբաթ օր մը, կէսօրէ ետք հարիւրաւորներ կարաւան մը կազմած, մատաղցու կենդանիներով ճամբայ կ'ելլեն՝ ձիերով, ուրիշներ հետիոտան, ոտաբոլակ կը քալեն, նայած անշուշտ իրենց ուխտին:

Կարաւանը շատ դանդաղ կ'ընթանայ, ուխտի օրը, ուրախութեան օր է: Երգերն ու կանչերը օդը կը

թնդացներն մինչեւ որ հասնին քաղաքէն զուրս քեֆֆէն
— չէյխերուն բնակարանը:

Ուխտաւորներուն առջեւ կը պարզուի բնութեան
մէկ գեղածիծաղ ծոցը — հովիար: Անոնց առջեւ, վա-
րը, օծի գալարումներով՝ Անդի Չայը (Գայլ գետ), որ
ծայր կ'առնէ Զօհրապի շրջանակներէն և որ կ'անցնի
Անդի Քաղաքէն, կը հոսի մերթ պահուշտելով դալար-
ներու ներքեւ ամէքոտ հարսներու պէս, մերթ արծա-
թափայլ լանջքը ցուցնելով պայծառ արեւին: Գետին
երկու եղերքներուն կը տարածուին պտղատու ծառե-
րու պարտէզներ, այգիներ, բանջարանոցներ որոնց
ջուրը գետէն կը բարձրանայ soլալներու (կերտակ)
միջոցով:

Վարէջք ըլլալուն կարաւանը աւելի դանդաղ կը
շարժի: Ճամբուն ձախ կողմը. դարձեալ վարը, կա-
նաչութեանց մէջ ծածկուած են Շղլար թրքաբնակ
գիւղին տնակները որոնց յանդիման, գետին միւս ա-
փին, կոր դծերով կը բարձրանան կապոյտ, ապառա-
ժուտ լեռներ — կապոյտ հողի հանքերը:

Ուխտաւորները իջեր են ու կ'անցնին քարէ, մեծ
կամուրջէն: Բոլորին ալ նայուածքը այդ պահուն գէպի
արեւմուտք կը սեւեռին ու կը խաչակնքեն: Այդ կող-
մը կանգնող բարձրաբերձ լեռներէն մէկուն վրայ կը
գտնուի Ս. Սարգիսը — մեր երկրի հզօրագոյն սուրբը,
մանաւանդ զգըլպաշներունը որոնք ամէն տարի Ս.
Սարգիսին, ձմրան բուք ու բորան օրերուն, պիտի
բարձրանան լեռը, հոն զենեն իրենց մատաղցու ոչխարը
և ապա ծովերնին բանան...

Կարաւանը մտեր է Շէփկայ հողերը: Ային գէպի
արեւելք, բաւական վար, գետափին կան երկու զուտ
թրքաբնակ, հայանուն գիւղեր՝ Վերի և Վարի
Գեղբազնիքները որոնք առատօրէն կ'արտադրեն՝ խա-
ղող ու հնուր (սեխ):

Արեւը ձորերէն քաշուելով, ոսկեգոյն փէշերը հաւաքած, լեռներուն գագաթները կը բարձրանայ, երբ ուխտաւորներն ալ հասած են Շէփիկ ու իջեւանած գիւղին պահադրիւրին գլխուն: Գիւղացիները, լալն կը բանան գոնները իրենց տուներուն ուխտաւորներուն առջեւ բայց այս վերջինները կը նախընտրեն դուրսը, բացը գիշերել: Գեղջկուհիները կողով, կողով խաղող ու պտուղ կը բերէն և կը հրամցնեն գիւղին հիւրերուն:

Ընթրիքէն ետք կ'ուրախանան: Գլարինէթին, դափին ու ջութակին ձայները արձագանգ տուեր են գիւղին չորս կողմը: Գիւղը ամբողջ վար է թափեր՝ ուխտագնացներուն մօտ, անոնք ալ կը մասնակցին խաղին, երգին ու ծիծաղին մինչեւ ուշ գիշեր:

Մի քանի ժամ անդորրութիւն կը տիրէ: Ուխտաւորները աստղազարդ երկնակամարին տակ խաղաղ կը նիրհեն, լուսինը բաց աչքերով անոնց վրայ կը հսկէ:

Հաւխօսին, խաղաղութիւնը խանգարուած է: Ամէն ոք ոտքի վրայ է, կը բեռցնեն գրաստները, կը հեծնեն ու կարաւանը նորէն կ'երկարի ճամբուն երկայնքին — կ'աճապարեն, լուսոյ աստղը չ'եւած տեղ հասնիլ:

Ժամուայ մը ճամբորդութենէ ետք կը հասնին իւրենց չուկէտին: Ուխտատեղիէն քիչ մ'անդին կ'իջեւանին: Ոմանք ոտաբոսիկ կը յառաջանան, ուրիշներ ծունկի վրայ կը քալեն մինչեւ սրբատեղիին քարերը ու զանոնք համբուրելով լուռ կը պատմեն իրենց ցաւերը, արցունքներով կը թրջեն քարերը, մոմերով զարդարելով զանոնք: Այսպէս կը մնան, կ'աղօթեն, կ'աղերսեն մինչեւ որ արեւելքը շառագունի և արեւը իր բոցավառ դէմքը ցուցնէ:

— Լուսըդ (լոյս) բարի, բարի՛ն Ասուած — կը լսուի
ամէն բերանէ: Կարծես հեթանոս աստուածն է որ կը
պաշտեն այդ պահուն:

Ուխտատեղին գետափին, զառիվարի մը վերեւ
կը գտնուի, բոլորովին աւերակ վիճակի մէջ: Անոր
դէմը, Ոսկեգետակին միւս ափին կը տարածուի Թար-
խանիկ կամ Տիրանիկ գիւղը, կէս փլատակ բերդի մը
ստորոտը:

Այս չրջանի զգլպաշները, որոնք շատ լաւ վերա-
բերում ունին դէպի հայն ու անոր սրբատեղիքը, կը
պատմեն թէ իրենց տեղին (մեծ հայր, նախահայր)
գաւազանը կը գտնուի բերդին մէջ: Իսկ բերդին չի-
նութեան մասին կ'ըսեն թէ կառուցուեր է Սենեքէրի-
մի գաղթին ժամանակ: Արդեօք կարելի չէ՞ հետեւցնել
թէ իշխան Տիրանիկ իր անունով շիներ է բերդը ու
հին սովորութեանց համեմատ բերդին յանգիման կա-
ռուցեր է նաեւ վանք մը Փիլիպպոս Առաքեալի անու-
նով որը յետագային աղաւաղուելով եղեր է Փիլպոս
Առաքել:

Ահա, այս պատմական վայրին վրայ, ուխտաւոր-
ները իրենց պաշտամունքէն ետք կը հանգչին, գետին
պաղ ու միշտ զուլալ ջուրին մէջ կը լողնան, կ'ուրա-
խանան: Այս ուրախութեանց շատ հեղ իրենց մաս-
նակցութիւնը կը բերեն նաեւ քիւրտերը և այսպէս
դարեւրու մշուշոտ պատմութեան քօղին տակէն իրենց
ինքնութեան զիմագիծը կը ցուցնեն գէթ կրօնական
սովորութեանց գետին վրայ:

Այս ուխտագնացութիւնը կը տեւէ երեք օր, որմէ
ետք ուխտաւորները հոգեպէս մխիթարուած առն կը
վերադառնան:

Գ. ԾԱԳ.

Արաբկիրէն հետիոտն չորս ժամ հիւսիս արեւելք,
Ոսկեղետակի ափին կը գտնուի Ծագ գիւղը իր 500 —
550 զուտ հայ բնակիչներով:

Գիւղին Ս. Նշան եկեղեցին իր խոշոր զանգուածով
կը կանգնի գիւղէն դուրս, կանաչութեանց գոգը, Ժողովուրդին հոգեւոր պէտքը կը հոգան երբեմն մէկ,
երբեմն երկու քահանայ հայրեր:

Ծագ գիւղի անմիջական շրջանակներուն մէջ կը
գտնուին՝ Տապրնի քարէ բերդը, Քար փուլի բերդն ու
Ս. Նշան վանքի աւերակները որուն անունով այժմ կը
կանգնի եկեղեցին աւելի քան 500 տարինեւէ ի վեր:

Գիւղին հիմնաւորման սկիզբը կը պատմուի սա-
պէս. աւելի քան վեց հարիւր տարիներ առաջ երեք
ընթացիք բնակութիւն կը հաստատեն՝ Տապրնի, Ներքին
Փուլի և Ս. Նշան վանքին շուրջ: Այս ընտանիքները
յետոյ, չեն գիտեր թէ ինչու, կը թողուն իրենց բնա-
կարանները և կուգան ու դափաստանի մը վրայ կը
հաստատուին, այսպէս ծնունդ տալով գիւղին որուն
անուան ստուգաբանութիւնը յայտնի չէ, միայն թէ
Քարփուլի կողմը, Պէքերքէ կամուրջին քով ուխտ մը
կայ որը պատին վրայ խոշոր ծակ մըն է: Ժողովուրդը
դայն կ'անուանէ Ծակ, ուրեմն կարելի՞ է ենթադրե-
րել թէ այդ ուխտի անունով գիւղը կոչուած է Ծագ:

Գիւղացւոց ապրուստի միջոցները հինուց ի վեր
եղած են հողագործութիւնն ու զուրպէթը: Ամէն տա-
րի հայրենիք դաւցողներուն տեղ նորեր կ'ազդթեր:

Ամէն տուն ունի կամ ունեցեր է գաղթողներ, երիտասարդներ կը թողուն հայրենի հողն ու տունը, ծընողքը, կը մեկնին օտար երկիրներ բախտերնին փընտըռելու:

Գաղթողները հղած են միշտ երիտասարդները: Պատանին կ'ամուսնացնեն իր տասնեութը կամ քսանին մէջ որմէ ետք չառ անգամ տարի մը չ'ապրած իր ճահիլ հարսին հետ, կը թողու ու կը մեկնի: Հինգ, տասը տարի իրարմէ հեռու կ'ապրին, միայն տարին մէկ երկու անգամ, գացող եկողներէն իրարու մասին տեղեկութիւն կ'առնեն: Եթէ պատահի որ տարին երեք հայրենիք վերադառնայ իր բացակայութեան մեծցած տղան կամ աղջիկը իր հասակին չափ կը գտնէ: Այսպէս է ընդհանուր պատկերը բոլոր հայ գիւղերուն մէջ: Երիտասարդութիւնը կ'երթայ ու շատ հեղ չի վերադառնար ու պատճառ կը դառնայ նահապետական գերդաստանին փճացման:

Ծագցիները ինքնաբաւ են: Կը հերկեն հողը ու արդիւնքը միայն իրենց պէտքերուն կը գործածեն: Բամպակը կը ցանեն, կը մանեն, իրենք կը գործեն դարձեալ իրենց բաւելու չափով: Ասկէ մօտ յիսուն տարիներ առաջ կիներ կը հագնէին էնթերի, բայց այդ հագուստը տեղի տուաւ չրջագցեստին մանաւանդ 1895 էն ետք երբ, ղուրպէթը «ջուրի ճամբայ եղաւ», գացող եկողը շատցան ու չրջումը դէպի «ալա ֆրանկա»ն արագացաւ:

Ծագ, Ծակ Քար ուխտատեղիէն դատ ուր կը տանին կապոյտ հաղ ունեցողները, ենթակային վզէն կախելով թղենիի ոստերէ դէրտեկներու շարոյց մը հազ կտրելու համար, կայ նաեւ Ս. Գօզմոնտիանոս՝ անգամալոյծներու, կոյրերու համար: Ծագի մօտ, գետին եզերքը, բարձրաւանդակի մը վրայ կը գտնուի դարձեալ Ս. Սարգիս ուխտատեղի մը ուր, կը կարծուի թէ

գոյութիւն ունեցած պէտք է ըլլայ բերդ մը որուն աւերակները տակաւին կ'ներեան:

1915ին Մագըը, ինչպէս նաեւ Օվայէ միւս գիւղերը դառցան գերեզմանները իրենց բնակչաց: Պատերազմը իր հետ կը տանի աւելի քան 400 Մագցի: Եթէ երբեք այսօր մի քանի տասնեակ Մագցիներ կ'ապրին, անոնք 1915էն առաջ զուրպէթ գաղթողներն են: Անոնցմէ շատ ջնջին մէկ մասն է որ կրցեր է պատերազմի բովէն անցնելով իր գոյութիւնը պահել ու վերակսիլ իր աշխատութիւնը: Հաղիւ այդ բրած, ահա զանգուածային արտագաղթի զանգը կը հնչէ, խեղճ գեղջուկը լքած հայրենի տունը, այգիներն ու պարտէզները բոլոր, կը հասնի անհարազատ ափեր:

Գ. ԿՌԱՆԻ

Արաբկիրէն հինգ ժամ արեւելք, Ոսկեգետակին ափին վրայ կը գտնուի Կռանի հայաբնակ գիւղը: Գիւղը չորս կողմէն չրջապատուած է ծառ — ծառաստաններով, առջեւն է գետը ուր կը բարձրանան՝ բարախներ, ուռիներ, ծածկելով գետափին շարուած ջրաղացքները:

Գիւղը ունի եկեղեցի ու դպրոց որոնք կառուցուեր են Եււային հանգանակութիւնով: Տիկ. Եւա (Կռանու Եւան, ինչպէս կը կոչեն), Խօթանասունական թուականներուն, կը մեկնի Պոլիս: Հոն ի հաշիւ եկեղեցիի մը շինութեան հանգանակութիւն կը կատարէ ու վերադարձին իր նպատակին կը հասնի:

Կռանցիք մշակ են: Գիւղացիները սովորութեամբ մը, միայն գարի հաց կուտեն, ատոր համար Օվացիք

կըսեն, «Կռանցիք նաջար են մնացեր ցորեն հաց են կերեր»:

Ինչպէս միւս հայ գիւղացիներուն, Կռանցիներուն ալ ապրուստին մէկ մասը ղուրպէթէն կը հոգացուի որ կը դիմեն՝ Պոլիս:

Քսան տուն բնակչութիւն ունեցող գիւղէն միայն հինգ հոգի կ'ապրին, ան ալ ցանուած Հալէպէն մինչեւ Հիւսիսային Ամերիկա:

Ե. ԷՀՆԵՑԻՔ

Կռանիէն Ոսկեգետակը անցնելով, քիչ մը արեւելք յառաջանալով կը հասնինք ուրիշ հայաբնակ գիւղակ մը՝ Էհնեցիք ուր կան նաեւ մի քանի թուրք տուներ:

Էհնեցիք անունը, մեզ նորէն կը տանի Սենեքէ-րիմի գաղթին երբ, գաղթողներէն մաս մը Ակն հաս-տատուելէն ետք, ուրիշ մաս մըն ալ ցրուեր է գէպի հարաւ՝ Աշոտկայ, Տիրանիկ, Արաբկիր, Օվայի գիւղերը ուր շատ մը գիւղերու և աւերակ ամրոցներու կարգին կ'ապրի նաեւ Էհնեցիք — Անիցիք գիւղը:

Էհնեցիք գիւղի դիրքը զաշտային է: Արեւելքը կը տարածուի պարտէզներն ու Տէրպէտերենց ագարակը իր ընդարձակ արտերով: Գիւղը ջրաբեր ըլլալուն կ'արտադրեն բրինձ, բամպակ: Ընդեղէնի և արմաթի բերքերը սոսաւ են և բախտատմամբ աւելի ընտիր: Էհնեցիքըրնց ղուրպէթի վայրերը եղեր են՝ Պոլիսն ու Ամերիկան:

Այսօր Էհնեցիք հայոցմէ պարպուած է: Մի քանի թուրք բնտանիքներ հայոց կալուածքներուն տէրերը գառցեր են:

Զ. ՀԱՅԿՆԻ ԿԱՄ ՀԱՍԿՆԻ

Հայկնի գիւղը կը գտնուի Ղարաաղի ստորոտը: Գիւղը ունի 30 տուն որոնցմէ հինգին մէջ թուրքեր կը բնակին: Ունի եկեղեցի բայց քահանայ չկայ, միայն պատահական այցելու քահանաներ ժողովարդին հոգեւոր պէտքերը կը հոգան:

Գիւղին մօտ կայ Ս. Գէորգ կոչուած աւերակ վանք մը ուր ուխտի կ'երթան և եթէ պատահմամբ այդ տեղերը փորուին հնութիւններ դուրս կուգան, կը կարծուի թէ հոգ ժամանակին քաղաք մը գոյութիւն ունեցեր է:

Հայկնիցիք առատութեամբ կ'արտադրեն ցորեն ու խաղող և թերեւս սառը համար ըսեր են՝ Հաց Գինի — Հայկնի:

Այսօր հայկնիի մէջ կան երկու հայեր, իսկ գաղութներու մէջ 12 հոգի որոնցմէ 4ը Ամերիկա իսկ 8ը Հալէպ կ'ապրին:

Է. ԽՈՌՈՉ

«Խոռոչ գիւղի գիրքը իր անուանը համապատասխանող տեղ մ'է, այսինքն Խոռոչ մը: Ձորս լերկ դաշտաթներով լեռնակներու ստորոտը որոնք իրենց ահարկու երեւոյթովը բնութեան կմախքը կը թուին: Ձորակի մը մէջ ցիրուցան քանի մը տձեւ չէնքերով, և բնուէն տունէ բաղկացեալ գիւղ մ'է որոնց ինը թուրքեր են: Ժողովուրդին վիճակը արգահատելի է, նիւ-

Թապէս աղքատ ու բարոյապէս ոչինչ ունին: Եօթանասուն ոսկւոյ թէ ստացուածք, և թէ զրամ ունեցող հազիւ երկու ընտանիք կան, որոնք հարուստ կ'անուանուին, իսկ մնացած մասը իւր օրապահիկը կէս մը պանդխտութեամբ և կէս մ'ալ երկրագործութեամբ կը ճարեն: Էրիկ մարդոց մեծագոյն մասը պանդխտութեամբ անցնելուն, ծնունդ խիստ նուազ և կանայք իւրեանց կազմուածքին անյարմար աշխատութիւններով կ'զբաղին առանց իրենց կոչման ծառայելու: Հիւրասէր և ժուժկալ են, կանայք զգաստ և պարկեշտ են:

«Թէև և եկեղեցի մը ունին որ զիւզին զարդն է, բայց ան ալ ժողովուրդին նման թշուառ եղած է, իւր կենաց մեծագոյն մասը այրի մնացած, այսինքն առանց քահանայի:

«Այս գիւղին արեւ-մտեան հարաւային հորիզոնը կազմող կապճային լեռնաղբերու ստորոտէն, անձուկ հովտի մը մէջէն դիմաւոր կը սահի Սսկեգետակը իւր բեղմնաւորիչ ալիւնճրը, աջ և ահեակ ոռոգելով աւազուտ, անբերրի հողերը պտղալից արգասաւորութեամբ կը զարդարէ: Սաղարթախիտ ուռիք, ակնապարար կանաչութեամբ գեղեցիկ անտառակներ ձևացնելով, բաղմատեսակ թռչնոց բոյն, օրան, և առաջաստ կը կազմեն, որոնց սրտագրաւ ճռուողումները, ջաղացից անիւներու բիրտ կոխնչը, ջուրերուն հոսանաց շառաչիւնին հետ միանալով, վսեմ տեսարանիս դմայլիլի ներդաշնակութիւն մը կը յօրինեն: Քաղցրաբոյր ծաղկունք, բազմերանգ գոյներով պճնեալ, առուակաց սընտրները, թումբիկներու գազաթները, սիրազրաւ յաւերժահարսերու նման սամարելով տեսարանին շքեղութիւն կը պսակեն»։ (Սուշեղ և Կալենիկէ Եջ 113—119):

Վերոգրեալ տղերքը ականատեսի մը նկարագրութիւններն են որոնք ցոյց կուտան հայ գիւղին վիճա-

կը չատ աւելի ճշգրիտ քան մերինը: Նոյնպէս պատկերը հրաշագեղ բնութեան որ կը տարածուի Ոսկեգետակին ափերուն վրայ: Ոսկեգետակը ինքն իր մէջ Նեղոս մըն է, և ժողովուրդը անոր շնորհած բարիքներուն համար անուաներ է — Ոսկե գետակ:

Ը. ՄԱՇԿԵՐՏ

Մաշկերտ, նփրատի մօտ, զառիվարի մը վրայ կը գտնուի որը ժամանակին, իր 600 տուներով գիւղաքաղաք մըն էր ուր կար նաեւ Գասպար ամիրային պալատը:

Գիւղացիք կ'զբաղին մշակութեամբ և պանդխտութեան համար կը գնան՝ Հալէպ, Պոլիս, Նքիպոս:

«Հարաւային արեւելեան կողմէն Մաշկերտ գիւղը մտնելու համար ծառազարդ աղբիւրի մ'առջեւէն անցնելու է: Այս աղբիւրը տասը քարափոր աւազաններով զարդարուած, ու ռամիկ ժողովրդոց ուխտատեղի մը համարուած է, ջերմախտէն տանջուողներուն այս երկրորդ Պրոքատիկէն տեղացիներէն «Վերի Աղբիւր» անունամբ կը յորջորջուի սակայն աւելի ճիշտ անունը տրուած կ'ըլլար եթէ աղբիւր արտասուաց կոչուեր:

«Այս աղբիւրին կիսարոլոր հրապարակը բաժանման վերջին կայանն է, հոս տեղի կ'ունենայ միշտ այն տխուր տեսարանը որ, արտասուքով կ'սկսի, ու հառաջանքով կը վերջանայ: Հոս, կ'ընդունի սիրուհին իւր սիրելիին վերջին համբոյրը, հո՛ս, ծերունի ծնողքը վերջին անգամ իրենց կուրծքին կը սեղմեն զեռափթիթ զաւակունքը, հո՛ս քահանան «Տէր Ուղղեա» ով կը կնքէ սրտերու վրայ զրտասարսուռ կափարիչը՝ զերեւմանի մը խոսաւ հողերէն աւելի կը ճնշէ վատաբաղդիկ տարագելոց վրայ. հո՛ս վերջապէս կը կատա-

րուի այն դառնակսկի՞ծ հանդէսը, որ մեռեալի ուղարկաւ որովհետեւ թե՛նէ աւելի սրտաճմլիկ է, մեռեալը ի հանգիստ դիմեն, իսկ պանդուխտը ի տանջանս»։ (Մուշեղ և Կայենիկէ)։

Մաշկերտ ունի գունազեղ տեսարաններ, մանաւանդ որ Քարտաղը իր ջրվէժներով ու կանաչութիւնով, Ս. Սարգիսը իր բարձր գիրքով իրեն մօտ են։

«Քարտաղոյ լեռնակը խրոխտ գիրքէն, ահաւոր տեսքէն ի դատ, նշանաւոր է իւր պարունակած ահազին այրերու հետաքրքրական հնութեամբ։

«Այս այրերուն անցքը ճիշտ մէջտեղն է, այնպէս որ, թէ վարէն և թէ վերէն, չ'ըսեմ անհնարին, գէթ դժուարին է ներս մտնել, սակայն կերեւայ թէ, ժամանակին գիւրամուտ անցք մ'ունեցած է։ Վարէն անցնելու ատեն կը տեսնուի քարով, կիրով և փայտով չինուած պատուհաններ և կիսապատեր, այս չէնքը եւրոպացի ճանապարհորդաց հետաքրքրութիւնը խիստ չարժած է, սակայն տեղւոյն անմատչելի համարուած զրիցը պատճառաւ ոչ ոք համարձակած է ելնելու փորձ ընել։ Ռամիկ ժողովրդեան առասպելականութիւնները դարձուրելի և վաանդաւոր տեղ մը կը ներկայացունէին։

«Պատմութեանս թուականէն քսան տարի առաջ քանի մը հնասէր և կտրիճ գիւղացիներ ամէն վտանգ և դժուարութիւնք առ ոչինչ համարելով այս այրն ելնելու փորձ ըրին։ և յաջողեցան, սակայն ինչպէս ըսինք, այս ափափոյ ժայռն ի վեր մագլցելով ելնելն անհնարին է, որովհետեւ ատուաւ 18 կամ 20 հարիւրաչափ բարձրութիւն ունի գետնէն մինչեւ այրին անցքը, և զրեթէ նոյնչափ թերեւս աւելի, լեռան գագաթէն։ Շատ մ'երկայն և զիմայկուն սանդղներ հաստատուն առասաններով իրարու հետ լաւ մը կապելով փայտէ ամբարտակ մը կ'անգնեցին լեռ

լան ոտքէն մինչեւ այրին անցքը, որով յաջողեցան
այրը կամ լաւ մը ևս այրին բակը մտնել: որուն մէ-
ջէն բացուած դռնակով մը կը մտցուի այրը, որ իրեն
չափազանց ընդարձակութեանը պատճառաւ աւելի լաւ
կ'ըլլար այր ըսուելու տեղ տալածոյ միապաղաղ քարէ
գղեակ ըսուիլ:

«Այս գղեակը նախնեաց քաջարուեստ ձեռակեր-
տից, ճարտարարութեանցն, և ընտիր ճաշակացը անեղ-
ծանելի մնացած փաստն է: Սենեակներ, խոհանոց մը,
մատան մը և պատուական ջրամբար մ'ունի, սենեակ-
ները կանոնաւոր չափակցութեամբ բաժնուած են, յաջ
և ահեակ, մէջտեղը գաւիթ մը, ձախը մատան, և խո-
հանոցին մէջտեղը ջրամբարը: Այս ջրամբարը՝ ամե-
նեւին անմիառ մնացած է, դարերու եղծիչ անիւներն
երբեք աղդեցութիւն մը չեն ըրած իր վրայ: Ժամա-
նակին քանդիչ մուրճը գործաւորին գրուատիչ կռանին
դեռ չէ յաղթանակած, կաթի նման ճերմակ, ապակիի
պէս փայլուն վեռնիճով մը պատած է: Խոհանոցին մէջ
երկու կրակարան կայ, և մատանին մէջ ալ ճանկեր
հաստատուած են: Չըմոռնանք նորէն յիշեցունել թէ,
այս գղեակին մէն մի յարկը, չէնքը, բաժանումները,
անցքը, գաւիթը, կրակարանները, և ջրամբարը, ա-
սոնք ամէնն ալ կռանին, մուրճին և ուռնային հրա-
չալիքներն են, որ նախնի տղէտ մարդերու (ըստ մե-
ծամտութեամբ ներկայ լուսաւորեալ մարդերու) գաղա-
փարացը մէջ ծնունդ առած, և իրենց ձեռքերովն գործ
դրուած են: Այս այրը իրերասպան դարերու մէջ, բար-
բարոսաց բռնութեանց դէմ իբր պատասպարան չի՛նուած
է, որովհետեւ այրին անցքին երկու կողմը պարսաքա-
րի ահագին կոյտեր կան ղեղուած, ըստ աւանդական
պատմութեան այս այրը երկու ճամբայ ունի եղեր,
մին շարժական կամուրջով լերան ձակտի անցքէն կը

Եկար՝ Մր. Րիսեհ

ՀԱՅ ԴԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՏԱՆԻՔԻ ՕՂԱՅԻ ՄԷՋ 1914ԻԸ

մատնուի, որուն նշանները և ցիցերը դեռ կը ցուցնեն, և միւսը այրին մէջէն հեռի տեղ մը կը հանէ եղբիւ և այս ալ չատ հաւանական է որովհետեւ այրին չէնքերը վերջացած տեղը, մատանին քովէն մարդ մը ծռելով մտնելու ծակ մը կայ. սակայն ցարդ ոչ ոք համարձակած է մտնել իմանալու համար թէ՛ ո՞ւր կը հանէ այն ճամբան վասնզի օձապտոյտ ճամբայ մ'ըլլալը լոյսով ծակէն նշմարուած է»։ (Մուշեղ և Կալիեհնիկէ)։

Այս ամբողջն^(*) քիչ մ'անդին կը գտնուի Ս.Սարգիս եկեղեցին։ «Այս եկեղեցին եփրատայ ամուսնեան 35—50 քայլ հեռաւորութեամբ ապառաժի մը վրայ, տեսակ մ'աւագուտ կրով, և սրբատաշ մեծադիր քարերով շինուած է. զուրը խիստ ցած և նեղ, չորս տարեկան տղայ մը հազիւ կրնայ կանգնած ներս մտնել, նախնեաց բարեպաշտութեան մէկ օրինակն է։ Ս.եկեղեցի մտնելու ատեն խոնարհիլ սովորելու, լուսամուտները 10—15 հարիւրաչափ լայնութեամբ և 25—30 երկայնութեամբ քարերու վրայ բացուած ձեղքերէն, որք զէպի ներս հետզհետէ կը լայննան, ցերեկ ատեն կարդալու համար լոյսի կը կարօտի, պատերը պարսպի մը պատերուն պէս լայն են, առաստաղին ու տանիքին միջոցը երկու հարիւրաչափէն աւելի թանձրութիւն ունի. չի գիտցուիր թէ, այս շրջապատը ինչո՞վ

(*) «Չորրորդ դարուն, Հայաստանի մեջ, բացի արքայական եւ նախարարական շէնք ու փառաշուք պալատներէ եւ նորակառոյց եկեղեցիներէ կամ հնամենի տաճարներէ, գրեթէ միւս բոլոր տուները այսպէս բլուրներու կամ գաւիթայրերու կողքին փորուած ստորերկրայ ցիւղերէ եւն։

լեցուած է, ներքին չէնքը հետաքրքրական է, դռնէն ներս խոնարհելով մտնելու ատեն, միապաղաղ քարէ աստիճաններուն ստորոտը երկուքի կը բաժնուի, աջ կողմէն նեղ անցքէ մը յառաջ երթալով՝ յետոյ դէպի յարեւելս դռնալով աւագ խորանն յանդիման կուգայ իւր նախնակերտ կամարովն: Երկրորդ մասը զատ եւ կեղեցի մ'է, ուրկէ ներս մտնելով, միաձոյլ քարէ դեղեցիկ խորան մը կը տեսնուի դէմք, որմէ կը մակաւ բերուի թէ, երկու միակրօն ազգերու (հայ, յոյն), եւ կեղեցին եղած ըլլայ: Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ, այս ձկեղեցին երկւորեակ՝ եղբայր ու քոյր հիմնած են իրենց գերեզման ըլլալու համար, և որոնց չիրիմները ահագին կափարիչներով աւագ խորանէն 4-5 քայլ հեռի եկեղեցւոյ մէջտեղը մինչեւ ցարդ անեղծ կեցած են: Աւելի հաւանականը այն է թէ հին Մաշկերտի եկեղեցին եղած ըլլայ որովհետեւ Մաշկերտի գիւղը, ի հնումն Եփրատայ ամիսնց վրայ բարձրացած ժայռին գագաթը հիմնուած էր, որուն աւերակները դեռ կեցած յայտ յանդիման կը ցուցնեն տուներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն ու դիրքը: Սակայն ամէն տարի Եփրատաց անգութ ալեաց չատ մը զոհեր տալերնուն, հին գիւղէն գաղթած, երեք քառորդ հեռաւորութեամբ արդի Մաշկերտ գիւղն հիմնած են, եւ կեղեցին իբրեւ ուխտատեղի, և կամ յիշատակ մը թողնելու համար չեն քանդած. թէեւ գիւղը եկեղեցիէն քառորդի մը հեռաւորութիւն ունի, բայց ասիկայ փաստ մը չէ հերքելու Ս. Սարգիս, հին Մաշկերտի եւ

«Տուներուն բնակիչները երբեմն ուղղակի բնակարանին սանիֆէն բացուած անցքերէ եւ երբեմն ալ ստորերկրեայ նեղ գետնուղիներէ կը մտնէին ներս»: (Փառանձեմ, էջ 7):

գեղեցիկն եղած չ'ըլլայ: Ասիոյ մէջ սովորութիւն կար,
և մինչև ցարդ կայ, որ եկեղեցիները բնակութենէ
բաւական հետի կառուցանեն, որուն համար եկեղեցի-
ներն ալ աւելի գլեակներու կը նմանին քան թէ աղօ-
թատեղիներու:

«Արտաքին չէնքը բաղմաթիւ խաչերով զարդար-
ուած է, դրան վրայ արձանադրութիւն մը կայ, և կը
կարծուի թէ թուական ալ նշանակուած ըլլայ, սակայն
ժամանակի անողոք խարտոցը եղծած է: Աւանդական
հաշուով 1500 տարուան չէնք մը կը կարծուի, վեր-
ջագէս այս եկեղեցին թէ գեղեցիկ ղիրքովը, թէ ամ-
րակուռ շինու թեամբը, և թէ արուեստակերտ գրուագ-
ներովը նախնեաց հանճարոյն և քաջագործութեանց
մէկ կենդանի վկան է»: (Մուշեղ և Կալենիկէ):

Ս. Սարգիս այսօր իսկ կանգուն կը ֆնայ, հովիւ-
ները իրենց հօտերը, կէսօրուայ հանգստի համար հոն
կը տանին: Ս. Սարգիս իր գոյութիւնը կը պարտի, մեր
կարծիքով, նախ իր ամբակուռ շինուածքին և ապա
զըլլալաչ քիւրտերուն որոնց համար Ս. Սարգիսը Ալի-
ին հաւասար սուրբ մըն է: Ահա թէ ինչո՛ւ, Ս. Սար-
գիսի բուք ու բորան օրերուն, երբ հայրենի լեռներն
ու գաշտերը ծածկուած են ձիւնով, քիւրտերը կուգան
և Մաշկերացիներուն հետ, մինչև եկեղեցին թիւրով
ճամբայ կը բանան:

Այսօր Մաշկերտ անմարդաբնակ վայր մըն է, մի-
այն 5—6 հօգի կան իսկ գաղութներուն մէջ անոնց
թիւը 75ի կը հասնի:

Թ. ՍԱՂՄԿԱՅ

Աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ՝ Ս. Սարգիս վանքին
կից՝ քաղաքին կործանումէն ետք, ողջ մնացողներէն
մին, լքելով աւերակ քաղաքը կը թափառի ժամանակ
մը, վերջապէս, Անջրդիէն քիչ մ'անդին, ջուրի մը վը-
րայ բնակութիւն կը հաստատէ, որմէ ետք կը կոչուի
սագ մը կայ — ողջ մը կայ:

Սաղմկայ դուռ հայաբնակ գիւղ մ'է 35 տուներով:
Գիւղը ունի փոքր, քարուկիր եկեղեցի մը որուն դա-
ւիթը իբրեւ վարժարան կը գործածուի:

Սաղմկանի ջուրը նուազ է, պարտէզները քիչ,
արտերը չափ և ընդարձակ, կ'արտադրեն առատ, ըն-
տիր ցորեն: Գիւղացիք ընդհանրապէս ունեւոր են,
հողագործութենէ վատ կը զիմէն նաեւ պանդխտութեան:

Ժ. ՎԱՆՔ

Վանք, Անկոյի Զային ափին վրայ գիւղակ մըն է:
Ունի 25 տուն բնակիչ որոնց 5ը թուրքի կը պատկանին:

Գիւղին դէմ, գետին միւս ափին, կը կանգնի
բերդ մը որուն ստորոտը տակաւին կ'երեւան հետքե-
րը հին քաղաքի մը: Կը կւրծուի թէ քաղաքին անու-
նը Ս. Մամաս, հին Աղբնի տեղը եղած է: Այս աւե-
րակ քաղաքին բերդին յանդիման, Վանքին վերեւ կը
գտնուի ուրիշ, բարձր, անմատչելի բարձունքով, չորս
յարկանի ամրոց մը: Կ'ըսուի թէ Վանք գիւղի տեղը

հին տառն գոյութիւն ունեցեր է Ս. Մամաս քաղաքին Վանքը ուր այսօր իսկ փորելու տառն գուրս կուգան խաչքարեր ելն.:

Վանքին վերեւ կանգնող բերդին միայն երեք յարկերը կարելի է բարձրանալ: Առաջին յարկին դուռը քսան մեթր բարձրութեամբ ժայռի մը վրայ կը բացուի: Ներս մտնողին ուշադրութիւնը առաջին անգամ գրաւողը կ'ըլլայ պատին մէջ փորուած խորանը որուն աջ եւ ձախ կողմերուն վրայ կան բերդին կամ քարայր ամրոցին թեւերը որոնք փորուած են լերան մէջ: Այս թեւերուն մէջ են մարտկոցները:

Երկրորդ յարկը կը բարձրանան խորանին առջեւէն պատին վրայ փորուած սանդուխ մը, այս յարկը ինչպէս նաեւ երրորդը առաջինին պէս են: Ամբարները, սենեակները, մինչեւ գետ իջնող քարէ աստիճանով ջուրի ճամբան, բոլորն ալ մուրճով փորուած են, ինչպէս Մաչկերտի Քարտակ ամրոցը: Առաստաղներուն զարնուած են երկաթեայ կեռեր: Չորրորդ յարկը կարելի եղած չէ տակաւին բարձրանալ: Կը պատմուի թէ օր մը, գիւղացի մը յաջողեր է դադաթը բարձրանալ, ուր կը խորհին թէ դուռ մը կայ, բայց չէ կրցեր ներս մտնել որովհետեւ դրան երկու կողմը, երկու իրար խաչաձեւած սուրեր միշտ կը շարժին...

Գիւղացիք կ'զբաղին հողագործութեամբ ու պարտիզպանութեամբ: Վանքէն քաղաք կուգան տանձ, խնձոր, խաղող, նշանաւոր է մեղրը:

Վանքցի պատանին ալ, մեղլալուսնի օրերէն անմիջապէս վերջ, ճամբայ կ'իյնայ, ղուրպէթի ճամբան, տանջանքի ու զրկանքի, զարիպութեան ուղին:

Պատերազմէն վերապրող Վանքցիք, արտագաղթէն գրեթէ անմասն են մնացեր, անոնք հայրենի հողին կառչած կը մնան:

ԺԱ. ՔՈՒՇՆԱՅ

Արաբկիրէն հինգ ժամ հետիոտն, Ոսկեգետակին եղերքը, կը կանգնին տուները զուտ հայաբնակ Քուշնայ գիւղին, իր հարուստ պարտէզներով, պաղուկ ջուրի հազարումէկ ակերով, և այս ամէնը չըջապատուած կանաչապատ բլուրներով որոնցմէ մէկուն վրայ կը գտնուի Աստուածամայր ուխտատեղին:

Ամէն տարի, Աստուածածնայ, հոծ բաղմուտիւնով ուխտի կ'երթան Աստուածամայր — Քուշնայ, ճաթուտուն, խոշոր նուռերու, տանձի, խնձորի, սերկիւլի դեղձի և մանաւանդ խաղողի գիւղը: Այս ուխտագնացութիւնը չաթաթ մը կը տեւէ: Հիւրասէր հայ գիւղացին լայնօրէն կը բանայ իր մաքուր, ճերմակ ծեփուած կոկիկ կահաւորումով տան գոները ուխտաւորներուն առջեւ:

Քուշնացիք պատուներէ գատ իրենց բաւելու չափով կը մշակեն նաեւ ընդեղէն, արմաթք, բանջարեղէն: Գիւղին մէջ արհեստաւորներ չկան, իրենց պէտքերը կը հոգան քաղաքէն:

Քուշնայի մօտ կը գտնուի Խոջաղբիւր զուտ թըրքաբնակ, սիւննի իսլամներու գիւղը որոնք շատ պէշ վերաբերմունք ունին գէպի հայը և անոնք իրենց վայրենութիւնը ցուցուցին 1915ին: Այդ չքնաղ գիւղը աւերակի վերածեցին, 150 տուններու բնակիչները փճացուցին որոնցմէ այժմ միայն 11 հոգի կ'ապրին, ան ալ ցանուած՝ Հալէպ, Եգիպտոս և Ամերիկա: Իսկ, անգին գիւղը բոլովին անմարդաբնակ է:

ԺԲ. ՎԱՂՇԷՆ

Վաղշէնը, Օվայի գիւղերուն հարան է, էն գեղեցիկը: Վաղշէն անուան ետին մշուշներուն մէջ թաղուած է պատմական մեծ անցեալ մը, յենած իր 366

կամարակապ, կէս փլատակ աղբիւրներուն և չրջակայքի աւերակներուն և բերդերուն:

Վաղչէնէն ժամ մը արեւելք, Եփրատի եզերքը կը մնայ Պէլէնէկի եկեղեցին աւերակ վիճակի մէջ: Այս եկեղեցիին չորս կողմը, նոյնիսկ մինչեւ գիւղը տակաւին, կ'երեւան տուներու հետքեր որոնց կարգին աւելի յստակ կը տեսնուին եօթը եկեղեցիներու տեղերը: Պէլէնիկի եկեղեցիէն քիչ մը վար, կը գտնուի քարայրամրոց մը, սենեակներու բաժնուած զորս տեղացիք կը կոչեն՝ «Քարոք Օտաներ»: Այս ամրոցէն քիչ մը հեռուն, Եփրատի երկու ափերուն վրայ, լեռներու լանջքին՝ կը կանգնին երկու բերդեր, զէմ յանդիման:

Վաղչէնի անունը, կ'ըսեն, հետեւած աւանդութեան մը, Շէն է եղեր: Այդ քաղաքին հարուստ մէկ բնակիչը, օտար աշխարհներ կ'երթայ, կը դեգերի երկար ժամանակ ու կը վերադառնայ հայրենիք: Կը փութայ տեսնել իր ծննդավայրը՝ զրախտ Շէնը, իր տունը, գրկել իր սիրելիները, իր ճարաւի չրթները տալ ՅՅՅ աղբիւրներէն մէկուն ու ծծել, խմել զուլալ ու պաղ ջուրը, հայրենիքի պորտէն բխած: Ափսո՛ս, խեղճը յուսախաբ, կը նստի իր աւերակ տան փլատակ պատին վրայ, զէմքը ձեռքերուն մէջ առած կ'ողբայ ու կ'ըսէ. — Վա՛խ Շէն (Վաղչէն): Զկա՛ր քաղաքը, աւերակ էր...

Վաղչէնի ընդարձակ պարտէզներէն չուկայ կուգան ձմերուկ, խաղող իսկ արտերէն ընդեղէն և արմըարիք:

Վերապրող 15 տուն հայերէն, 6 անձ կ'ապրի Վաղչէն իսկ մնացածները գաղութներու մէջ:

ԺԳ. ԱՆՋՐԴԻ

Անջրդի, բարձրագիր, գեղեցկաչէն ու հովասուն գիւղաքաղաք մըն է որ իր անունը ստացեր է ջուրի նուազութենէն:

«Անջրդի գիւղաքաղաքը որ Արաբկիրի և Եփրատի միջև կը գտնուի, գէպի արևելք մօտ 300 տուններէ բաղկացած, 120 տուն միայն թուրք ըլլալով, իր բազմամարդութիւնը հոյակապ եկեղեցիովն ու երկու վարժարաններովը և ժողովուրդին հսկայաքայլ յառաջդիմութիւնը, շրջակայ քաղաքներուն և գիւղերուն հիացմունքին առարկան եղած էր, այնպէս որ Անջրդիի վարժարաններուն համար դրսէն բերուած պաշտօնեաներու ցոյց տուած օգտակարութիւնը ամենուն նախանձը գրգռած էր, մանաւանդ գիւղի թուրքերուն որոնք լռութեամբ կ'սպասէին պատեհ առիթի մը որ չ'ուշացաւ:

«1915 Փետրուարէն սկսեալ Հաճի Մեմէտ և իր գործակալները գործի վրայ էին, կը գրգռեն թուրք ժողովուրդը ընդդէմ հայերուն: Եւ նոյն տարուայ Ապրիլին կ'սկսի ձերբակալութիւնը գիւղի երեւելի անձերու: Ասոնցմէ մաս մը կը զրկեն Ակն ուրկէ ալ Արաբկիր հոն, Յորենի Հրապարակը, շրթունքներէն կղզանք ձգելով ձեռքերն ալ պատին կը խաչեն, ամբողջ օրը մնալէ ետք երեկոյեան Արաբկիրի մօտ Տիշտերիկի եազին կը տանին ու կ'սպաննեն:

«Ութը տարեկանէն վեր ամբողջ հայ արական սեռը կը լեցնեն կառավարական շէնքը, շրջակայ գիւղերէն՝ Ծագէն, Խոռոչէն, Մաչկերտէն և Սաղմկայէն կը բերեն ուրիշներ որոնց թիւը 400ի կը հասնէր: Ութը օր շարունակ խոշտանգելէ ետք 1915 Մայիս 29ին կը տանին Ակնայ մօտ Արնաուտ խանը ուր նախապէս բերուած էին Վաղչէնի, Քուչնայի, Էհնեցիքի, Հասկը-

նի, Ծապլովարի, Աղընի, Վանքի և Կոսանի ամբողջ հայութիւնը, որոնք հետզհետէ դուրս կը բերեն և 300 խօլամներու ձեռքով կ'սպաննուին, ասոնցմէ միայն մէկ փոքրիկ կ'ազատի»։ (Անջրդի և Ծրջակայ Գիւղերու Ոճրագործներու Արարքները)։

1895ի ջարդէն ի վեր Անջրդի միւսիւր կը նստի։ Իր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող գիւղերէն միայն երեքը մեզ կը հետաքրքրեն իրենց հայերէն աւանդով և քուրճ քնակչութիւնով։

Անջրդիէն հիւսիս-արեւելք կ'իյնայ Դաֆթի — Դաւիթի — գիւղը որուն մասին այն աւանդութիւնը կայ թէ այդ գիւղը Սենեքէրիմի գաղթին ժամանակ կամ անոր տղան՝ Դաւիթը և կամ ալ անոր իշխաններէն մին չիներ է։ Երկրորդը Մատուռուի է, զոր թուրքերը Մէնտուռու կ'արտասանեն։ Երրորդը Աշոտկան է որուն մէջ ապրող գեղջկուհիները չափազանց գեղեցիկ են և երբեք թուրք կիներու զիմագիծ չ'ունին։

Անջրդիի արեւելեան կողմը, Եփրատի եզերքը կը բարձրանայ «Անջրդիի դալէ»ն որուն իշխանին աւանդը կը կարծուի թէ, ըստ որդւոց որդի հասած աւանդին, Գաբրիէլ Աստուածատուը ըլլալու է։

Անջրդիցիք ունին իրենց արհեստաւորները, կ'ըզբաղին նաեւ պարտիզպանութեամբ ու կ'երթան դուրս պէթ Հալէպ և Պոլիս։

ԺԳ. ԱՂԸՆ

Աղըն, կէս հայաբնակ գիւղաքաղաքը կը գտնուի Անկոյի Չային եզերքը, ձորի մը մէջ, չրջապատուած լեռներով որոնք կ'երկարին մինչեւ Եփրատ։

Աղնայ մօտերը կայ Ղալանուկ (բերդակ) կոչուած վայրը իր բերդով որուն չուրջ կ'երեւան քաղաքի մը—

Ս. Մամաս — աւերակները: Կ'ըսուի թէ քաղաքին աւերումէն ետք, բնակիչներէն մաս մը եկեր բնակեր են իրենց պարտէզներուն մէջ վայրը կոչելով Վաղաւեր որը յետոյ հողին ձերմակութեան համար փոխուեր է Աղբնի:

Աղբն կը նստի միւտիւր, ունի 20 գիւղեր որոնցմէ յիշենք այն զոտ թրքաբնակ գիւղերուն անունները որոնք հայերէն են՝ Անգրի, Հաստէք (Հացատաք), Զրին Բաղնիք, Խողաղբիւր, Գողբնիկ, Հերենիկ (Հերանիկ), Էքերէք (Ագարակ):

Աղբն ունի եկեղեցի, քահանայ, դպրոց: Ժողովուրդը բարեկեցիկ է, զուրպէթ գացողները քիչ են: Աղնայ արհեստաւորները բոլորն ալ հայեր են: Գետին երկայնքին կ'աշխատին 12 ջրաղացքներ որոնցմէ մեծամասնութիւնը կը պատկանին հայերու: Հայերը ունին նաեւ այգի, պարտէզ, արա որոնց մէջէն առատօրէն կ'ստանան՝ թութ, ընկոյզ, նուշ, ծիրան, տանձ, խնձոր նշանաւոր է Աղնայ ձերմակ խաղողը որ կրնայ անաղարտ մէկուկէս տարի մառաններուն մէջ առաստաղէն կախուած մնալ:

Աւելի քան 800 հայերէն, այսօր միայն 61 հոգի կ'ապրին որոնցմէ 22 անձ կը զտնուի Հալէպ, 20 հիւս. Ամերիկա 4 Պուլկարիա, 2 Յունաստան, 3 Ֆրանսա, 4 Պուլիս, 2 Խորհ. Հայաստան և 4 հոգի ալ Աղբն:

Մենք դիտմամբ այս գիւղաքաղաքին նկարագրութիւնը վերջը ձգեցինք, ցուցնելու համար այն աննազորոյն ձակատագիրը որուն ենթարկուեր է տեղւոյն հայութիւն: Վիճակ մը զոր ո՛չ միայն իրն է այլ բացայայտօրէն իմ ցեղինը: Երեւակայեցէ՛ք, ուրք հաբիւր հայութեան, վաքսուց եւ մեկ հոգի կապրին և անոնք ալ ցրուած աշխարհի չորս ծագերուն: Կրկին կարդացէք թիւերն ու երկիրները, և վայրկեան մը գլուխնիդ ձեր ափերուն մէջ առած, մտքով թափառեցէք այն

տարածութեան վրայ ուր ցրուեր են մեր գաղթաշխարհի փոքրանկարը եղող այս գաւառացիները — հեռու ոչ միայն հայրենի տունէն այլ զրկուած իրարմէ:

Թող հրճուի մեր գաղան թշնամին իր ծրագիրներուն յաջողութեանը համար, թող պար բռնէ մեր աւերակներուն վրայ: Իսկ մենք, անիրաւուած զաւակները մեր ցեղին, գլուխնիս խոնարհինք ու սպասենք Հայ Տառապանքին Մեծ Երգչին պատգամին առջեւ.

«Չար բռնութեան, աւերածի զաւակներ,
«Խոսպան, աւեր, սեւ փռեցիք ձեր ոսկով,
«Բնակութիւն, շէն քաղաքներ ու սներ
«Անապատի վերածեցիք անվրդով:
«Այսօր աւեր քե ներեն ձեզ մեր որդիք,
«Թող ողջ աշխարհ հայուն կարգայ նախասինք»:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ստորեւ կուտանք մեր ուսումնասիրութեան մէջ
գործածուած բայց չի բացատրուած մաս մը բառեր,
ինչպէս նաեւ Արաբկիրի բարբառին վերաբերեալ ու
րիշ բառեր:

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է.

Աշխփուկ — Տղայոց խաղ որուն մէջ մեկուն աչքը կը գոցեն:

Ասղաման — Ասեղի աման:

Արմղան — Նուէր:

Բալլի — Բանալի, լոֆ. բալլիստաններ:

Բամպըլուկ — Կոնձեւ սերեւով բոյս մը:

Բզընաիլ — Հագուստին վրայ՝ մաշած, քել քել եղած մաս:

Բունբունալ — Բոյն - բոյն - ալ: Սլֆալ, «Կասուն բուն-

Դաշոն - Տաշ, պղծեայ բարձր եզերով աման: բունանը»

Դէրաէկ — Ընկուզենիի կամ վարդենիի ուսիկներ, մէջը
պարապ, մասուռայի համար:

Դիրք — Դիրքեւ — Երկու ծայրերը միայն միացուած սա-
փակ փայտեր:

Դղիկ — Պես, նման, «կիցե հացին դղիկը մի դառցունը»:

Դոր — Ուղիղ, շիտակ, «Դորը խօսեց, դոր դիր»:

Էննէ — Մեծ մայր:

Թ. Ղ. Խ. Կ. Ճ. Մ.

Թափլել — Թափել (քորուելով), «բապախը բափլէ»:

Լորբիկ — Լայն, խոռո, «լորբիկ քուր, լորբիկ երես»

Լոֆ — (loaf) Օնառի գլուխ մը (զալիպ):

Խաչլոք — Խաշիլ + ոֆ, նոր, «խաշլոֆ լաքը քիլէֆ ըրալ»:

Խապ — Հանգոյց, փոխ առնուած մածուն:

Կակաշուկ — Կարմիր կակաշ

Կատուի կողիկ — Կաղնիի սերեւի սեսակէն բոյս մը:

Կարեմուտ — Մահնուն ցաւակցութեան երբալ:

Կաւառ — Առու, առուակ:

Կճիկ — Լայն բերանով, պսուկի մեծութեամբ բողոյ:

Կոյիլ — Կոսրիլ, նեղուիլ «փասը կոյե, ես ֆեզնից կոյեցայ»

Կոկան — Ձեռքի գալիք, գունդ կլոր ֆար:

Կովձուծ — Արջառներու մորթերուն կառչող պզտիկ
Կոր — Կարին:

Կործուծ — Մողեգ:

Կոքիլ — Կիլ, «Տեներ կոքեր է»:

Կպլիլ — Անուշեղեն ուտելէն յագենալ:

Կպցնիլ — Սկսիլ, զարնել, կրակ վառել, «կրակը Կպցուր»:

Կտաւոց — Վարուած լաք, վառած լաքի հոտ:

Ճըկճըքան — Մաֆուր, կահաւորուած սենեակ:

Մանուսայ — Մանել + հիւսել - գործուած կերպաս:

Մասուռայ — Դերեկին վրայ լեցուած քել:

Յ. Շ. Զ. Պ. Ս. Վ.

Յուժմի — Միամիտ, «Յումմի կնիկ»:

Յուտուտիկ — Խօսք սանոյ բերող:

Շվրաեւ — Մագեր բաշել, պսուղը ծառէն ուտելով ֆողել:

Չորոտ — Կծծի, «Չորոտ մարդ»:

Չուստ — Ճարպիկ, «Չուսը կեկ սղայ»:

Պառօշ — Լայն բերանով, պղինձէ խորունկ աման:

Պլլիլ — Հասուն պսուղ:

Պկկալ — Վերքի ցաւ, «Նարաս պկկանը»:

Պկկայ — Յատկել, «Վրայես մի պոկկար» կամ պորթնար:

Սէքու — Պարեգի եղբրի պատ:

Սլուրուկ — Մրաժայր:

Սլվուրուկ — Ողորկ մարմին:

Սուքիլ — Շիկել, «Պատը քեմիզ տուէ»:

Վաթիլ — Թափել, «Զուրը օրի՞ վաթնը»:

Փ. Բ. Օ.

Փչան — Ձիւնափոքորիկ:

Բիլիք (cellar) — Մառան:

Բնքլիլ — Ծառին ամենէն բարձր կասարք:

Օաթից — Ոսնաման, կօշիկ:

Օրսակ — Կեսօր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մասեմագրութիւն	էջ 3
Քեզի	7

Գլուխ I ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. Անդի Քաղաք	9
Բ. Նոր Քաղաք	16

Գլուխ II ԶԲԱՂՄՈՒՆՔ

Ա. Մանուսյագործութիւն . . .	39
Բ. Շինութիւն	44
Գ. Ուսելիք	49

Գլուխ III ԿՐԾՆԱԿԱՆ

Ա. Տօնական Օրեր	
1. Կաղանդ, Ծնունդ, Բարեկենդան	57
2. Տեսաւրնդառաջ, Զատիկ, Համբարձում	59
3. Վարդավառ, Աստուած, Խաչվերաց	61
Բ. Ուխտատեղիք	63
Գ. Տնական Բժշկութիւն Արաբկիրի մէջ	65
Դ. Մահն ու Թաղումը	70

Գլուխ IV ԱՍՍՅՈՒԱԾՔՆԵՐ

Ա. Առած	72
Բ. Անեծք	75
Գ. Օրհնութիւն	77

Գլուխ V ԱՐԱԲԿԻՐԱՀԱՅ ԿԻՆԸ

Ա. Աղջիկ	78
Բ. Աղջիկսես	79
Գ. Խօսք Կապ	82
Դ. Նշանակում	84
Ե. Նշանակումները	88

2. Հարսանիք	
1. Աղջկան Հինգեկն	90
2. Բաղնիք	91
3. Մազ Հիւսել	95
4. Պսակի Արարողութիւն . . .	101
5. Հարսը եւ իր Կենցաղը . . .	106

Գլուխ VI ԱՐԱՅԿԻՐԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Անյարմար Ամուսնութիւն . .	110
Բ. Սեր	112
Գ. Ղուրպեք	117

Գլուխ VII ԱՐԱՅԿԻՐԻ ՀԱՅԱՐԱՆԿ ԳԻՒՂԵՐԸ

Ա. Ամպրկայ	128
Բ. Շեփիկ	130
Գ. Ծագ	134
Դ. Կռանի	136
Ե. Էննեցիկ	137
Զ. Հացկնի	138
Է. Խոռոչ	138
Ը. Մաշկերս	140
Թ. Սաղմկայ	147
Ժ. Վանք	147
ԺԱ. Քուռնայ	149
ԺԲ. Վաղճեն	149
ԺԳ. Անջրդի	151
ԺԴ. Աղբն	152
Բառարան	155

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

ԱԶՆԻԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ,

Թեև վերջերս միայն նանչցած եմ Ձեզ, բայց «Ազդակ»ի Ձեր մի փանի յօդուածները՝ նշմարիտ հայրենասերի մը ոգին ընդնշմարել տուած են ինձ Ձեր մէջ. քե դուք, զեղածիծաղ Լիբանանի ափերէն կ'զգայ հին Առաքելիւրը ապրեցնել իր հինաւուրց յիշատակներով ու բարբերով:

Մեծ զոհողութեան կարօտ եւ չափազանց դժուարին սոյն գրքի արտատպումով, պատանի եւ երիտասարդ սերունդին հայրենաբաղձ աւիւնին քափ տալու վսեմ նպատակին ծառացած կ'ըլլաք, միեւնու համար զիրենք դէպի վարդապարտիւր հորիզոնները հայրենի հողին:

Սիրելի Պրն. Բախսիկեան, պարտականութիւն կ'զգայի զրութեամբ մը մասնակից ըլլալ Ձեզ, զոր միեւնոյն ասեմ հանոյք մը եղած պիտի ըլլար, սակայն անողորմ երկինք... Ամերիկաբնակ անգուգական եղբօրս, Նրուանդին մահուան անակնկալ բօքը եկաւ ցնցեց հոգիս իր խորքէն վերիվայր շրջելով իմ ամեն տրամադրութիւններս ու պատճառեց մեզ մեծ ցաւ ու կսկիծ:

Սգակիր հայրենակիցնիդ՝

Հալէպ 1 Յունիւ. 934

Վ. Ա. ՃԻՀԱՆՆԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆ (Աւանդութիւն, Հէֆեսթ,
Պասմուածք)

ԼՔՈՒՄ (Սիրահարի մը նամակները՝
գրուած իր ընկերոջ):

~~ԳԻՆ՝ ԻՕ ՖՐԱՆՔ~~

Ստանալու համար դիմել հեղինակին՝
SARKIS PAKHDIKIAN
B. P. 589
Beyrouth - Liban

Պէյրուքի մէջ դիմել՝
Գրաստուն ԼՈՅՍ
HRANT H. ABADJIAN
B. P. 870 Beyrouth - Liban

Ամերիկայի մէջ դիմել՝
H. MAMASSIAN
137½ East 27th St.
New York, N. Y.
U. S. A.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0420086

